

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

SOSIAL-SİYASİ

elmlər seriyası

серия

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of

SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№2.2017

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Səməndərov F.Y.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2017

HÜQUQ**UOT 321 (091); 34 (091)****AZƏRBAYCANDA MÜLKİYYƏT VƏ ÖHDƏLİK HÜQUQ
MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNDƏN****X.C.İSMAYİLOV*****Bakı Dövlət Universiteti******xayyam-ismail@mail.ru***

Qədim zamanlardan bəri insanlığı müşayiət edən əmlak və öhdəlik münasibətləri olduqca dərin tarixi köklərə malikdir. İlk dövlət qurumlarının meydana çıxmasının başlıca səbəblərindən biri kimi əməyin ictimai bölgüsü nəticəsində yaranan izafi dəyər müəyyən qrup insanın varlanmasına və əmlak bərabərsizliyinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da öz növbəsində mülkiyyətin mühafizəsi və müdafiəsini həyata keçirməli olan xüsusi təsisatların yaradılmasının labüdlüyünü ortaya qoymuşdu. Eyni zamanda torpaq müllərinin sərhədlərinin müəyyən-ləşdirilməsi, mülkiyyət hüquqlarının fərdiləşdirilməsi, insanlar arasında formalaşmaqda olan müqavilə və öhdəlik münasibətlərinin tənziplənməsinə olan ehtiyac xüsusi idarəetmə institutlarının meydana gəlməsini şərtləndirmiş və bütünlük bunlar da qəbilə-icma quruluşunun dayaq-larını əsaslı şəkildə sarsıtmışdı. Məqalədə Azərbaycan ərazisində mülkiyyət və öhdəlik hüquq münasibətlərinin meydana çıxması prosesi izlənilir və tariximizin ilk dövrlərində bu münasibətlərin xarakterik cəhətləri açılıb göstərilir.

Açar sözlər: mülkiyyət hüququ, öhdəlik münasibətləri, xüsusi mülkiyyət, icma mülkiy-
yəti, dövlət mülkiyyəti, məbəd mülkiyyəti, əqdlər, müqavilə, mülkiyyət hüququnun müdafiəsi,
əmlakın hüquqi rejimi, hüquqi tənziplənmə.

Cəmiyyətdə əmlak münasibətlərinin yaranması tarixini müəyyən etmək mümkün deyil. Mülkiyyətçilik hissi insanın bioloji varlıqdan sosial varlığa çevrilərək sosial münasibətlər sisteminə daxil olduğu və öz şəxsi məni dərək etdiyi məqamdan yaranmışdır. Deməli, dünyada mülkiyyət hüquqlarının təşəkkül tarixi, insanlığın tarixi qədər qədimdir. Məşhur mütəfəkkir, empirizmin və liberalizmin görkəmli nümayəndələrindən olan Con Lokkun 1689-cu ildə yazmış olduğu «İdarəetmə haqqında iki traktat» adlı kitabının 19-cu fəslinin «İdarəetmə sisteminin dağılması haqqında»kı fəslində göstərilirdi ki, «İnsanların cəmiyyətə daxil olmaq istədiyini səbəb öz mülkiy-
yətlərini qoruyub saxlamaq istəyindən irəli gəlir; onların qanunverici orqanı seçmələri və onun işini nizama salmalarının məqsədi isə qanunlar verməklə və cəmiyyətin üzvlərinin hər birinin mülkiyyətinin mühafizəsini və təminatını əks etdirən qaydalar müəyyənləşdirməklə hakimiyyəti məhdudlaşdırmaq və cəmiy-
yətin hər bir üzvünün və hər bir kəsiminin hökmranlığını azaldaraq çərçivəyə

salmaqdan ibarətdir (15, 390). Belə görünür ki, cəmiyyət üzvlərinin bir toplumda birləşmələrinin əsas məqsədi sülh şəraitində və təhlükəsiz olaraq öz mülkiyyətlərindən istifadə etmələridir və bunun da başlıca aləti və vasitəsi qismində cəmiyyətdə ərsəyə gələn qanunlar çıxış edir.

Dövlətçilik ənənələrinin hələ qədim dövrlərdən mövcud olduğu Azərbaycan ərazisində daşınar və daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüquqlarının yaranması, başqasına keçməsi, bu hüquqların müdafiəsi, ləğvi sahəsində sabitləşmiş normalar həmin ənənələrin əsas tərkib hissələrindən biri kimi çıxış etmişdir. Keçmişimizdən soraq gətirən zəngin tarixi mənbələr qeyd edilən normaların Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən mövcud olduğunu sübuta yetirir. Eyni zamanda baxılan dövrdə ölkəmizdə mülkiyyət hüquqlarının xarakteristikasının tam açılib göstərilməsi məqsədi ilə bilavasitə Azərbaycana aid olan dəlillərlə yanaşı, Azərbaycanın qədim dövlət qurumları ilə qonşuluqda yerləşən Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrinin yazılı mənbələrindən və maddi mədəniyyət abidələrindən götürülmüş əsaslı materiallardan analogiya üzrə istifadə olunur.

Mülkiyyət hüququna münasibətdə analogiyanın tətbiqinin qanuna uyğunluğu həm də onunla izah olunur ki, əgər öhdəlik hüququna münasibətdə yerli adətlər və inanclar daha mühüm əhəmiyyət kəsb edərsə, mülkiyyət hüququ, demək olar ki, bütün Qədim Şərqi ölkələrində özünün vahid əsasına malikdir. Bu isə qədim dövrlərdə xüsusi mülkiyyət formasının başlıca xarakteristikalarının ümumiliyi ilə şərtləndirilir. Həmin məqama dair nümunə olaraq torpaq üzərində mülkiyyət formalarını göstərmək yerinə düşərdi. Demək olar ki, bütün Qədim Şərqi dövlətlərində torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət forması özünün məhdud səciyyəsi ilə fərqlənirdi. Qədim Azərbaycan dövlətlərində də torpaq üzərində mülkiyyət əsasən dövlətə məxsus idi. Lakin faktiki olaraq torpaqdan istifadənin müxtəlif növləri ilə əlaqədar müxtəlif torpaq kateqoriyalarının mövcudluğu da ehtimal olunur.

Dövlət torpaqları monarxlara aid torpaqlar olsa da, onlar bütün torpaqlardan və yaxud onun böyük kəsimindən istifadə edə bilmədiklərindən həmin daşınmaz əmlakdan istifadənin əyanlar, ilk növbədə isə şah ailəsinin üzvlərinə verilməsi geniş yayılmışdı. Eyni zamanda torpağın ondan istifadəyə görə natura şəklində ödənc verməyə öz öhdəsinə götürən xırda torpaq sahiblərinə, həmçinin torpağın bir hissəsi bəxşiş olaraq məmurlara və hərbiçilərə verilirdi.

Qədimlərdə və erkən orta əsrlərdə bütün Azərbaycan dövlətlərinin ərazisində geniş yayılmış kollektiv torpaq mülkiyyətinin ikinci növü torpaq üzərində icma mülkiyyəti idi. Bəllidir ki, icmanın torpağa münasibətdə mülkiyyət hüququ kənd icmasının torpağa faktiki sahibliyinin hüquqi vasitə ilə ifadə olunmasının nəticəsində ortaya çıxmışdı və dövlətlərin meydana gəlməsindən sonra sahibliyin hüquqi baxımdan təsbit edilməsini ehtiva edirdi. Quldarlıq cəmiyyətində icma torpaq sahibliyi torpaqdan ailəvi istifadəyə, ailəvi istehsal və əməyin nəticələrindən ailəvi istehlaka əsaslanırdı. Kənd icmasının

bütün torpaqları kəndlər arasında, onlar da öz növbəsində ayrı-ayrı ailələr arasındakı torpaqlara bölünürdü. Ailə icma mülkiyyətindən istifadə etsə də, onu özgəninkiləşdirmək hüququna malik deyildi. İcma mülkiyyəti yalnız dövlət başçısının və yaxud onun yerlərdəki canişinlərinin xeyrinə özgəninkiləşdirilə bilərdi. Bu zaman həmin torpaqların ya əvəzli alınması (alqı-satqı yolu ilə), ya da əvəzsiz, yəni məcburi yolla götürülməsi praktikası tətbiq olunurdu. İcma torpaqlarının özgəninkiləşdirilməsi hüququ ayrı-ayrı icmalara və ya ailələrə deyil, yalnız icmanın başçısına məxsus idi.

Tarixi inkişafın ilkin mərhələlərində icma torpaqlarının könüllü şəkildə başqasına ötürülməsi zamanı bütün qonşu ailələrin razılığı tələb olunurdu. Artıq bu dövrdə satılan icma torpaqlarının həmin icmanın üzvləri tərəfindən üstün almaq hüququ da formalaşmaqda idi.

M.Kovalevskinin fikrinə görə, Qafqaz xalqlarının əksəriyyətində belə bir qayda mövcud idi ki, əkinə və öyrüşə yararsız torpaqları daşlardan, kol-kosdan təmizləməklə və onları hasarlara almaqla ailə icması və ya konkret ailə adətən əkin və biçənək sahələrinin mülkiyyətçisi olurdu, meşə və öyrüş yerləri isə bütün icmanın istifadəsində qalırdı (14, 60-61). Buradan da belə görünür ki, bu dövr üçün icma torpaq mülkiyyəti mühüm rola malik idi, yəni belə güman etməyə zəmin vardır ki, Azərbaycan ərazisində qəbilə quruluşunun dağılması və quldarlıq dövlətlərinin yaranması mərhələsində icma torpaq mülkiyyəti həm kollektiv dövlət mülkiyyətinin, həm də xüsusi torpaq mülkiyyətinin meydana çıxmasının mənbəyi qismində çıxış etmişdir.

Bütövlükdə götürdükdə, icmaların məskunlaşması üçün seçilmiş yerlərin xarakteri əksər hallarda onların torpağa münasibətini şərtləndirmişdi. Bununla belə, icmalardakı məişət şəraitinin ümumiliyi bütün Qafqaz ərazisində eynitipli hüquqi qaydaların yaranmasına gətirib çıxarmışdı (14, 163). Qeyd etmək lazımdır ki, digər torpaq mülkiyyət formaları ilə müqayisədə icma torpaqları dövlət tərəfindən daha çox, bəzən də talanedicilərin tətbiqinə məruz qalmışdır.

Midiyada, Atropatenada və Qafqaz Albaniyasında müşahidə olunan kollektiv torpaq mülkiyyətinin üçüncü növü xüsusi hüquqi statusa malik olan məbəd torpaq mülkiyyəti idi. Həmin dövrün, əsasən də Qafqaz Albaniyası dövrünün tədqiqatçılarından biri olan Z.İ.Yampolski məbəd mülkiyyəti problemini əhatəli şəkildə tədqiq edərək onu quldarlıq cəmiyyətinin digər mülkiyyət formalarından fərqləndirən bir sıra cəhətlərini açıb göstərir ki, onların da sırasında istehsalla məşğul olmayan işçilərin oliqarxik kollektivizmini, kollektiv istehsalı, ibtidai icma mülkiyyətindən qorunub saxlanan vəzifələri (sakral yedizdirmə, sığınacaq vermə, qarşılıqlı yardım), ibtidai icma mülkiyyətindən süzülüb gələn hüquqları (məs., sakral nəzirlər) xüsusilə qeyd etmək olar (22, 103).

Dövlət torpaqları kimi məbəd torpaqları da icarəyə verilə bilərdi. Belə halda məbəd mülkiyyəti kahin oliqarxiyasına icarəçi torpaq sahiblərini istismar etməyə imkan verirdi. Adətən məbəd torpaq mülkiyyəti özgəninkiləşdirilə bil-

məzdi. Bununla belə, dövlət hakimiyyətinin dəyişməsi zamanı məbədlərə və dinə münasibət dəyişdiyi halda məbəd torpaqlarının özgəninkiləşdirilməsi haqqında qadağa öz-özünə aradan qalxırdı. Nümunə olaraq Midiyanın işğalından sonra əhəmənilərin midiyalılara məxsus məbədləri dağıtmalarını və bunun da nəticəsində məbəd mülkiyyətini ələ keçirdiklərini göstərmək olar. Məbəd torpaqlarının və bu torpaqlar üzərində mülkiyyət hüququnun mühüm xüsusiyyətlərindən biri də həmin torpaqların vergi və mükəlləfiyyətlərə cəlb edilməməsi idi. Məbəd torpaqlarının əsrlərin dərinliklərindən gələn bu xüsusiyyətləri müasir Azərbaycan ərazisində yerləşən arxaik ibadətgahlarda atavizm qalıqları qismində nəzərə çarpır.

Torpaq mülkiyyət formalarına analoji surətdə qədim Azərbaycan dövlətlərində kölələr üzərində mülkiyyətin növlərini də ayırmaq olar. Həmin dövlətlərin quldar tipli olduğunu nəzərə alsaq, qul sahibliyi geniş yayılmış bir təzahür idi və üç növə – dövlət qul sahibliyinə, məbəd qullarına və icma qul sahibliyinə ayrılırdı. Bu sırada qullara münasibətdə xüsusi mülkiyyəti də qeyd etmək lazımdır, lakin xüsusi quldar sahibkarlar qul əməyindən istifadə ilə yanaşı, muzzdlu batrakların, çobanların və digərlərinin əməyindən də istifadə etdiklərindən xüsusi qul sahibliyi Qədim Şərq təsərrüfatına xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirirdi və o qədər də böyük təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb etmirdi. Burada həm də qul sahibliyinin ayrı-ayrı növlərinin hüquqi rejimində mövcud olan fərqləri də nəzərə almaq lazımdır.

Dövlət qul sahibliyinin əsas mənbəyi hərbi yürüşlər nəticəsində əsir götürülmüş hərbiçilərin sonradan kölələrə çevrilməsi idi. Eyni zamanda mənbələrdə verilən məlumatlara istinadən qədim dövlətlərdə vergi və yığımları ödəmək iqtidarında olmayan və ya ödəmək istəməyən azad şəxslərin də kölələrə çevrilməsi müşahidə olunur. Dövlət qulları şah ailəsinin mülkiyyəti hesab olunurdular. Müxtəlif dövlət əhəmiyyətli işlərin aparılmasında qullardan istifadə olunması həmin dövr üçün dövlət qul sahibliyinin müstəsna əhəmiyyətini ortaya qoyurdu, çünki iqlim şəraiti və torpaq qatının xüsusiyyətləri suvarılan əkinçiliyə ehtiyac duyurdu ki, bu da süni suvarma sistemləri qurulmadan mümkün deyildi. Dövlət qulları bir qaydası bir qayda olaraq satılmırdı, lakin torpaqla birlikdə ayrı-ayrı əyanlara müvəqqəti istifadəyə verilə bilirdi (5, 136-137).

Məbəd qullarının (Qafqaz Albaniyasında və Atropatenada onlar hiyerodul adlandırılırdılar) hüquqi rejimi digər qulların vəziyyətindən mühüm dərəcədə fərqlənirdi. Mənbələrdə məbəd qul sahibliyinin mənbələri haqqında məsələyə o qədər də geniş yer verilməsə də, hər bir halda təsdiqləmək olar ki, məbədlərdən sığınacaq istəmiş insan sonradan hiyerodula çevrilə bilirdi. Məbəd qulları özgəninkiləşdirilmə obyektinə və hər hansı əqdin predmetinə ola bilməzdi. Onlardan həm istehsalatda, məbədətrafi torpaqların əkilib becərilməsində, həm də dini ayinlərdə, məsələn, hiyerodulların qurban gətirilməsi, mərasimlərin aparılmasında istifadə edirdilər (22, 216). Beləliklə, qullar üzərində məbəd

mülkiyyəti hüququ hiyerodulların özgəninkiləşdirilməsi istisna olmaqla, özündə kölələrdən istifadə hüququnu, onlara sahiblik hüququnu və məhdud dərəcədə onların üzərində sərəncam vermə hüququnu birləşdirirdi.

İcma qul sahibliyinin hüquqi ifadəsi kənd icmasının qullar üzərində hüququnu ehtiva edirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, kölələr üzərində mülkiyyət hüququ bütün icmaya məxsus idi ki, o da öz növbəsində ayrı-ayrı ailələrə qullardan istifadə etmək hüququnu ötürürdü. Kölələrin əldə edilməsi və ya özgəninkiləşdirilməsi bu məsələləri azad icmaçılarla məsləhətləşmə əsasında həll edən icma başçılarından səlahiyyətinə aid edilirdi. İcma qul sahibliyinin əsas mənbələri qismində bor asılılığı və kölələrin kənddən alınıb gətirilməsi çıxış edirdi. Qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində icma qul sahibliyinin böyük təsərrüfat əhəmiyyətinə malik idi.

Bütün yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirməklə təsdiqləmək olar ki, təxminən miladdan öncə IX əsrdən başlayaraq ilk dövlətimizi formalaşdıran manna tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdə, sonradan da bütün qədim Azərbaycan dövlətlərində torpaq və kölələr üzərində quldarlıq istehsal üsulunun zəruri şərtlərini özündə əks etdirən mülkiyyət hüququ üzə çıxmış və inkişaf etmişdi.

Azərbaycan ərazisində ən qədim dövlət olan Manna dövlətində əkinçiliyin, maldarlığın (xüsusilə də atçılığın), sənətkarlığın, zəngin xammal mənbələrinin mövcudluğu bu ərazidə mübadilə, ticarət-pul münasibətlərinin hələ erkən dövrdən başlayaraq yarandığı qənaətinə gəlməyə əsas verir (18, 77-106). Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, Manna ərazisində öhdəlik münasibətləri və öhdəlik hüququ haqqında hər hansı yazılı və digər mənbələr elmə məlum deyildir. Lakin tarixi məlumatlardan bəllidir ki, m.ə. IX əsrin ortalarında Assuriya sistemik olaraq Mannanın ərazisindən Urartuya qarşı hərbi yürüşlər etmiş, bəzən Manna şahları Assuriyanın müttəfiqi qismində onun qoşunlarını ərzaqla, atlarla, silahla təmin etmişdir. Çox güman ki, Manna cəmiyyəti Assuriyada mövcud olan ictimai münasibətlərin zahiri formalarını və onların hüquqi tənzimi üsullarını mənimsəmişdir. Bu ehtimala əsasən təsdiqləmək olar ki, Manna Assuriyadan öhdəlik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarını da əxz edə bilər. Həmin təxmindən çıxış edərək Mannanın öhdəlik hüququnu analogiya üsulundan istifadə etməklə Assuriyanın mövcudluğunun orta dövrlərindəki qanunlarının və hüquqi, təsərrüfat sənədlərinin əsasında izah etmək olar (21, c.1, 195-211).

Beləliklə, qədim Azərbaycanda öhdəlik hüququ müqavilələrdən törənən və zərərin vurulmasından yaranan öhdəliklərə bölünürdü. Müqavilə öhdəlikləri olduqca müxtəlif idi və kifayət qədər geniş intişar tapmışdı. Mənbələr saxsı lövhəciklərin üzərinə həkk olunmuş yazılı müqavilə formaları haqqında məlumatları əks etdirir. Bununla belə ehtimal olunur ki, bir qədər az əhəmiyyətli müqavilələr şifahi bağlanılır və tərəflərin andları ilə təsbitlənirdi. Bir qayda olaraq müqavilələrin bağlanması zamanı tərtib olunmuş sənədin həqiqiliyini təsdiqləyən şahidlər iştirak edirdilər. Sənəd tərtib edənə möhürü, eləcə də

şahidlərin möhürləri ilə təsdiqlənirdi. Sənədin qəbul edildiyi tarix mütləq şəkildə və adətən müqavilənamənin sonunda göstərilirdi.

Sənədin qəbulu zamanı əqdin bağlanması başa çatmasını və onun nəticələrinin dönməzliyini fiksasiya edən hüquqi formulalardan (məsələn, «O aldı, ona ödəndi, o azaddır») istifadə olunurdu (21, c.1, 211). Ayırı-ayrı müqavilələr üzrə öhdəlikləri icra etməyənlər şəxsi məsuliyyət daşıyırdılar. Girov qismində, həmçinin borclu tərəfin uşaqları, evi, digər əmlakı çıxış edə bilirdi. Vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi əksər hallarda zərərin özünün həcmi üstələyirdi. Bir çox hallarda müxtəlif müqavilələr girov müqaviləsi ilə birləşdirilirdi, çünki sonuncunun yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət daha ağır şərtləri özündə ehtiva edirdi. Orta Assuriya dövrünün qanunları və sənədlərində* müqavilələrin bir sıra növlərinə – alqı-satqı, borc, yük (saxlama), pul borcu, bağışlama, «övladlığagötürmə», «diriltmə» (aclıq və yoxsulluqdan qurtarma) və s. rast gəlmək olar.

Həmin müqavilələrdən bəzilərinin xarakteristikasına diqqət yetirək*. Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti qismində həm daşınar (qida məhsulları, heyvanlar, əşyalar, qullar), həm də daşınmaz (əkin və örüş sahələri, evlər və s.) çıxış edə bilirdilər. Göstərilən qanunların təfsirçilərinin təsdiqinə görə torpağın alqı-satqısı haqqında yalnız şərti olaraq danışmaq olar. Ona görə də bu halda torpaq üzərində istifadə hüququnun ötürülməsində gedir, ona görə ki, bu dövrdə torpağın mülkiyyətçiləri qismində təkcə formal deyil, həm də faktiki olaraq icma çıxış etməkdə davam edirdi. Orta Assuriya dövrünün qanunlarında torpaq sahələrinin və evlərin alqı-satqısının tam dəqiqləşdirilmiş şərtləri müəyyənləşdirilmişdi. Belə ki, torpaq sahəsinin və evin alınmasından əvvəl alıcı altı ay ərzində həm alqı-satqının həyata keçirildiyi ərazidə, həm də digər yaşayış məntəqələrində carçılar vasitəsi ilə bir ay ərzində üç dəfə olmaqla çağırışlar etməli idi. Carçı belə məzmununda bəyanat verirdi: «Bu şəhərin (kəndin) torpaqlarında (və ya icmaya məxsus ərazidə) filankəsin, filankəsin oğlunun torpaq sahəsini və ya evini mən pulla alıram». Həmin əmlaka hüquqları və ya iddiaları olanlar bu hüquqları təsdiqləyən öz lövhəciklərini məmurlara təqdim etməli idilər. Bu yolla əmlak yanakı iddia tələblərindən «təmizlənmiş» sayılırdı. Evin alınması haqqında bəyanat şahın müşavirlərindən birinin, şəhər mirzəsinin, carçının və şah məmurlarının iştirakı ilə verilirdi. Digər yaşayış məntəqələrində bəyanatın verilməsi zamanı şəhər rəisi və üç ağsaqqal iştirak etməli idi.

* «Qanunlar»ın mətnini ifadə edən lövhəcik və fraqmentlər 1903-1904-cü illərdə Aşşurdakı qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. Nəşrlərdə lövhələr və fraqmentlər latın hərfləri ilə A-dan O-ya qədər ifadə olunmuşdur. Belə güman edilir ki, «Qanunlar» Aşşur icmasına məxsus hüquq normalarının xüsusi bir məcəllə halına salınmış forması idi. Orta Assuriya dövrünün hüquqi və təsərrüfat sənədlərində konkret müqavilələr və əqdlər əks etdirilmişdir. Onlar latın hərfləri ilə KAJ və ondan sonra gələn ərəb rəqəmləri ilə ifadə olunmuşlar (Вак: Хрестоматия по истории Древнего Востока. Ч.I, М., 1980, с.195).

* Müqavilələrin səciyyəvi cəhətləri Orta Assuriya dövrünün «Qanunlar»ı, eləcə də hüquqi və təsərrüfat sənədlərinə istinadən araşdırılır.

Torpaq sahəsinin və ya evin alınması haqqında bir ay ərzində verilmiş üç bəyanatdan sonra satılan əmlaka heç bir iddia tələbi irəli sürülmədikdə alqı-satqı baş tutmuş hesab olunur, alıcı satılmış əmlakı qəbul edir, bundan sonra isə həmin əmlaka münasibətdə hüququ və ya iddiası olanlar bu hüququ və iddianı itirirdilər. Qorunub saxlanılmış yazılı müqavilə növündə ifadə olunduğu kimi, əkin sahəsinin alqı-satqısı zamanı alıcının bütün icmanın istifadəsində olan xırmanlıqları və yolları seçməmək vəzifəsi müəyyən edilmişdi. Müqavilənin mətnində alıcının alınmış əmlakın qaytarılmasından və ya ona münasibətdə məhkəmə mübahisəsi açmaqdan imtinası, satıcının isə alqı-satqı predmetini kənar iddialardan azad etməklə bağlı öhdəliyi xüsusi olaraq qeyd olunurdu. Qanunların mətnindən alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi növünün – satılmış əmlakı geriye almaqda üstünlük hüququnu ehtiva edən formasının mövcudluğu barədə də nəticə hasil etmək olar. Çox güman belə hal müəyyən şərtləri özündə ehtiva edən təcili satış forması idi və müqavilədə şərtləndirilən müddətin başa çatması ilə müqavilə predmeti tamamilə alıcının mülkiyyətinə keçirdi. Bu müqavilə növü daha çox girov müqaviləsi ilə oxşar idi və bir çox hallarda girovun üstüörtülü forması qismində çıxış edirdi.

Bütün Qədim Şərq dövlətlərində borc sövdələşmələrinin yayılması əyani olaraq azad icmaçıların və şəhər əhalisini daha da çətin duruma düşürən sələmçiliyin çiçəklənməsi haqqında şəhadət verir. «Qanunlar»da borc müqaviləsi ilə bağlı birbaşa göstəriş olmasa da, digər hüquqi sənədlərdə onun konturları kifayət qədər dəqiq ifadə edilmişdi. Müqavilələrdə borcun növü və miqdarı, eləcə də onun qaytarılma müddəti dürüst və dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilirdi. Müddət başa çatdığı anda borclu borcunu qaytarmadığı halda borcun məbləği artırdı. Borclunun üzərinə borcu məhz kreditora deyil, borc müqaviləsinin əks olunduğu lövhəciyi təqdim edənə ödəmək vəzifəsi qoyulurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Qanunlar» Roma mülki hüququndan fərqli olaraq borc müqaviləsini kredit müqaviləsindən ayırmırdı. Özbaşına olaraq borcun məbləğinin artırılması ciddi şəkildə qadağan edilirdi. Belə hala yol verməkdə şübhəli bilinən kreditor oğruya bərabər tutulurdu və onun şahın gərəkli bildiyi cəzaya məhkum edilməsi qaçılmaz idi. Eyni zamanda borc qəbzində müəyyən edilən məbləğin borclu tərəfindən dəyişdirilməsinə də qəti qadağa qoyulmuşdu. Borc qəbzinin saxtalaşdırılması və borcun məbləğinin dəyişdirilməsində təqsirli bilinən borclu dəyənək zərbələri qismində cəzaya məhkum edilirdi. Borc müqaviləsinin təminatı qismində çıxış edən vasitələr girov və zəminlik idi. Girov olaraq adətən torpaq sahəsi, ev, uşaqlar qoyulurdu. Məsələn, girov qoyulmuş qız uşağı ərə verilə bilməzdi, əks təqdirdə borc verən şəxs qızın dəyərini ödənilməsinə tələb edə bilərdi. Bu zaman dəyərin ödənilməsi mümkün olmadıqda, o qızı ərə vermiş şəxsin özünü girov kimi götürə bilməsi istisna olunmurdu.

Girov qoyulmuş əmlak və insanlar qarşılıqlı razılaşma əsasında ya borclunun öz sərəncamında, ya da kreditorda qalması mümkün sayılırdı.

Borclunun qızının borc verən şəxsin evində yaşadığı halda, o atasının razılığı ilə borc verən tərəfindən ərə verilə bilərdi. Bu zaman ata deyil, qızı ərə verən borc verən şəxs nikah bəxşislərini qəbul etmək hüququ əldə edirdi. Girov qismində, həmçinin qullar, heyvanlar və digər əmlak da qəbul olunurdu. Bu halda borc müqaviləsinin başa çatması anından etibarən borclu borcu ödəmədikdə və ya ödəmək iqtidarında olmadıqda girov qoyulmuş əmlakın borcun dəyərində bərabər olduğu təqdirdə borc ödənilmiş sayılır, girov isə kreditörün mülkiyyətinə keçirdi. Borcun məbləğinin girov qoyulmuş əmlakın məbləğindən az olduğu halda isə kreditör qiyməti azaltmadan həmin əmlakdan borcun dəyərini çıxmaq hüququna malik idi. Eyni zamanda borcu müəyyən edilmiş müddətdə ödəməməyə görə borc məbləğinin artırılmasına yol verilmirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, borc müqaviləsinin təminat vasitələrindən biri də zəminlik idi. Belə ki, borclu ilə əmlak münasibətləri baxımından bağlı olan və borcun ödənilməsinə görə onunla birgə məsuliyyət daşıyan bütün şəxslər zəmin hesab olunurdular.

Babilistan cəmiyyəti ilə analogiya əsasında güman etmək olar ki, sinfi ziddiyyətlərin həddindən artıq gərginləşdirilməməsi və azad insanların kütləvi şəkildə müflisləşməsinin və onların kölələrə çevrilməsinin qarşısının alınmasına səy göstərilməsi nəminə Mannada sələmçilik müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılır və borclunun hüquqları müdafiə olunurdu. Belə tədbirlər olmadan Manna hökmdarlarının öz təsərrüfatlarını inkişaf etdirməyə və bu ölkəni tərəqqi səviyyəsinə çatdırmağa nail olmaları mümkünsüz idi.

Başqalarına məxsus əşyaların saxlanması ifadə olunan yük və ya saxlama müqaviləsi əvəzsiz olaraq dini normalarla təqdim edilən əmanətin vicdanla saxlanılmasına əsaslanırdı. Bu müqavilənin pozulması oğurluğa bərabər tutulurdu. Bağışlama müqaviləsi isə əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun digər şəxsə əvəzsiz olaraq verilməsində ifadə olunurdu. O dövrün hüquqi sənədlərində mal-qaranın şah təsərrüfatına müxtəlif şəxslər tərəfindən hədiyyə şəklinə verilməsini əks etdirən bağışlama aktlarına rast gəlinir.

«Övladlığagötürmə» müqaviləsinə gəldikdə isə, burada övladlığagötürmə özünün həqiqi səciyyəsinə daşımırdı (baxmayaraq ki, həqiqi övladlığagötürmə də mövcud idi). Faktiki olaraq övladlığagötürmə altında şəxsi kirələmə müqaviləsi gizlənilir, əksər hallarda isə belə saxta övladlığagötürmə borclunun və kreditörün münasibətlərinin hüquqi rəsmiləşdirilməsinin nəticəsində ortaya çıxırdı. Həmin dövrün «övladlığagötürmə» müqavilələrindən birində göstərilir ki, Nahidu onun evi, əkin sahəsi və bütün əmlakı ilə «övladlığa götürülür». Kasıb və müflisləşmiş kəndlilər üçün belə razılaşmalar borc asılılığından və köləlikdən xilas olunma vasitəsi idi. «Övladlığa götürülən» belə müqavilənin əsasında ««övladlığagötürən» patriarxal hakimiyyəti altına keçir, lakin formal olaraq kölə deyil, azad insan olaraq qalırdı. Öz növbəsində «övladlığa götürən» «övladlığa götürülən» əmlakını əldə etməklə yanaşı, həm də öz təsərrüfatı üçün, özünün icmadaxili vəzifələrini yerinə yetirmək üçün əlavə işçi

qüvvəsi qazanırdı. Ona görə də həmin əqd eyni zamanda «övladlığa götürülən» torpaq sahəsində və yaşayış məskəni daxilində «övladlığa götürənin» xeyrinə işləmək vəzifəsini də nəzərdə tuturdu. Hüquqi sənədin məzmunundan bəlli olur ki, «övladlığa götürülən» işləməkdən imtina ediyi halda «övladlığa götürən» «məhkəməsiz və mübahisəsiz» onun başının qırxaraq köləlik nişanəsi qoymaq və satmaq hüququna malik idi. Beləliklə, bu halda «övladlığagötürmə» müqaviləsi girov müqaviləsi ilə şərtlənən borcun yerinə yetirilməməsinə görə nəzərdə tutulan sanksiyanın reallaşdırılmasını, həmçinin şəxsi kirələmə müqaviləsinin üstüörtülü formasını özündə ehtiva edirdi. Burada «övladlığa götürülən» əməyinin ödənilməsi qabaqcadan şərt kimi qoyulmur, çünki formal olaraq onların arasında ata və oğul münasibətləri müəyyənləşdirilir. Güman etmək olar ki, işçi qüvvəsinin kirələnməsinin belə qaydasında «kirələnen» hüquqsuz tərəf vəziyyətində çıxış edirdi və istismarın bu cür forması adi muzdluluqdan fərqli olaraq daha kəskin və sərt idi.

Baxılan dövrün «Qanunlar»ında «diriltmə» müqaviləsi «yoxsul vəziyyətindən qurtulma» hadisəsi ilə əlaqədar idi. Onun mahiyyəti «dirildənin» aclıq zamanı qızın yedizdirilməsini öz öhdəsinə götürməsində və buna görə onun üzərində tam patriarxal hakimiyyət əldə etməsində ifadə olunurdu. «Dirildilənin» geri alınması üçün «dirildən» eyni dəyərə malik əvəzin verilməsi tələb edilirdi. Burada mənfəəti həm nağd vəsaiti, yəni qızın dəyərini alan qızın atası, həm də işçi qüvvəsi əldə edən və gələcəkdə qızı ərə verməklə ona görə «nikah bəxşisini» və ya «fidiyə» almaq imkanına sahib olan «dirildən» qazanırdı. Göründüyü kimi, yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz «övladlığagötürmə» müqaviləsi kimi «diriltmə» müqaviləsi də borclunun və kreditorun münasibətlərinin özünəməxsus hüquqi rəsmiləşdirilməsini ehtiva edirdi. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda borclunun girov olaraq qoyduğu uşaqların borcun ödənilməməsi təqdirində köləyə çevrilə bilməsində ifadə olunan borc müqaviləsindən fərqli olaraq «dirildilən» azad şəxs olaraq qalmaqla satıla bilməsi istisna edilir və ona görə də öz «dirildənin» məşuqəsi olmamalı, ərə verilməli idi. Beləliklə, «dirildən» «dirildilənin» üzərində tam hüquqlara da malik deyildi. Dövrün hüquqi sənədlərində rast gəlinən və «dirildilənin» asılılıqdan geri alınmasında ifadə olunan nümunədən görünür ki, pula alınan qızın gələcək əri ona görə tam dəyəri ödəməyə borclu idi və məhz bundan sonra «dirildən» tərəfindən «dirildilənə» qarşı bütün iddialar aradan qalxmış olurdu.

«Qanunlar»a görə öhdəliklər yalnız qanun və müqavilələrdən deyil, həm də zərərin vurulmasından yaranırdı. Doğrudur, tapılmış qanunların mətnində zərərin vurulmasından yaranan öhdəliklərlə bağlı nümunələr o qədər də çox deyildir, lakin güman etmək olar ki, onlar kifayət qədər geniş yayılmışdılar, çünki bir qayda olaraq, azad insanların və onların qullarının sağlamlığına az ağır zərərin yetirilməsi, həmçinin onların əmlakına zərər vurulması təqsirkara münasibətdə cinayət məsuliyyətini deyil, əmlak məsuliyyətini yaradırdı.

Gətirilən nümunələrdə hamılə qadının və erkən doğuşlarda uşaqları tələf olan qadının vurulması nəticəsində zərərçəkənə və ya onun ailəsinə qanunla müəyyən edilmiş vəsaitin ödənilməsi; birgə sahəyə malik olan, lakin işləməyən qardaşın əkin-biçinlə məşğul olan qardaşına özünün torpaq sahəsini güzəştə getməsi müqabilində işləməyən qardaşın işləyəne çatmalı olan payı dəfələrlə mənimsədiyinə (yəni tarlaya gələrək buğdanı və ya digər məhsulu yığıb apardığına görə) və bu məsələnin üstü açıldığı halda onun payı işləyən qardaşın xeyrinə alınması; özünün icma yoldaşının torpaq sahibliyi hüququnu pozduğuna görə təqsirkar şəxsin ələ keçirilmiş torpağın əvəzinə üçqat artıq torpaq sahəsini ödəməyə məcbur edilməsi; başqasına məxsus torpaq sahəsində su quyusu qazan və yaxud orada tikililər inşa edən şəxsin həmin su quyusuna və tikiliyə olan hüquqdan məhrum edilməsi; başqa şəxsə məxsus boş yerdə (və ya hasara alınmış ərazidə) kərpic hazırlanması halında təqsirkarın boş ərazinin dəyərinin üç qatını ödəməklə və hazır kərpiclərin əlindən alınması ilə cəzalandırılması; digərinə məxsus boş ərazidə bağ və ya bostan salınması, həmçinin ağaclar əkilməsində günahkar bilinən şəxsin əlindən məhsullarla birlikdə bağın və bostanın alınması; girova verilmiş insanların və əmlakın satılmasında təqsirli bilinən kreditorun bu satışdan qazandığı vəsaitin onun əlindən alınması və borclu tərəfə satışdan əldə olunan pulların dəyərinin ekvivalentini ödəməyə məcbur edilməsi, yəni hüquqi qadağanı pozan kreditorun həm insanları satmaqda əldə etdiyi gəlirdən məhrum edilməsi (çox güman ki, xəzinənin xeyrinə), həm də borcluya satılanın dəyərinin tam şəkildə ödənilməsini təmin etməsi; girov qismində qoyulmuş heyvanların satılmasına görə onların sahibinə, yəni borcluya digər heyvanın verilməsi, lakin satış nəticəsində əldə etdiyi pullardan məhrum edilməməsi (eyni dəyərə malik heyvanın borcluya verilməsindən imtina etdiyi təqdirdə kreditorun həm də satış nəticəsindən əldə etdiyi pullardan məhrum edilməsi) və s. kimi zərərin vurulması ilə əlaqədar əmlak məsuliyyətini yaradan öhdəliklərə rast gəlinir.

Miladdan əvvəl VII əsrin sonunda Manna şahlığının süqutundan və bu ərazinin qədim Şərqin ən güclü dövlətlərindən biri olan Midiya dövlətinin tərkibinə daxil edilməsindən sonra «Manna Middiya imperiyasının əsas mədəni-iqtisadi nüvəsinə və aparıcı regionuna çevrildi» (3, 244). Bu baxımdan da mannalıların mülkiyyət və öhdəlik münasibətləri sahəsindəki qaydalarının yeni dövlətdə saxlanılmasını iddia etmək düzgün olardı. Lakin həqiqətdə Midiya dövlətinin bütün ərazisində olmasa da, Manna ilə qonşuluqda yerləşən vilayətlərdə özünün kifayət qədər geniş təfərrüatlılığı baxımından mannalıların hüquqi qaydaları geniş intişar tapmalı idi.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Midiyanın da özünün hüquqi qaydaları mövcud idi. Bu qənaət yalnız hər bir dövlətin özünün original və ya başqalarından əxz edilmiş hüquqi göstərişlərini yaratmaq təxmininə əsaslanmır, həm də belə bir faktdan irəli gəlir ki, öz dövlətlərini qurduqdan sonra midiyalıların dövlət dini olan zərdüştilik hər hansı digər din kimi öz ardı-

cıllarına yalnız dini xarakterli qaydaları deyil, həm də dünyəvi normaları da təlqin edirdi.

Midiyanın Mannaya aid ərazilərində meydana çıxan və zərdüştiliyin qanunlar toplusu olan Avesta qanunları çoxsaylı hüquq institutları, o cümlədən mülkiyyət və öhdəlik münasibətləri sahəsində tətbiq edilən hüquqi normaların öyrənilməsi baxımından əvəzsiz mənbə qismində çıxış edir.

«Müvafiq dövrdə cəmiyyətin həyatının və təsərrüfatın inkişafının başlanğıcı ilə şərtləndirilən sosial münasibətlərin müxtəlif formalarının təsbit olunduğu və şübhəsiz ki, dövlətimizin hüquq tarixində zaman etibarını ilə ilkin olaraq yaradılmış qədim normativ akt adlandırılmalı bilən» (11, 15) Avesta qanunlarında mülkiyyət hüququ ilə bağlı normalar təsbit olunmuş, burada mülkiyyətin əldə edilməsi, xüsusi mülkiyyətin mühafizəsi (xüsusilə əmlakın oğurlanması üstündə verilən cəzalarda) ilə bağlı çoxsaylı normalar öz əksini tapmışdır.

Avesta qanunlarında mülkiyyətin xüsusi, icma, məbəd və ailə formaları haqqında geniş məlumat verilir. Məsələn, ailə mülkiyyəti ilə bağlı belə bir xüsusi cəhət diqqəti cəlb edir ki, əri tərəfindən arvadının ev və təsərrüfat üzrə öz vəzifələrini yerinə yetirməməkdə və ona tabe olmamaqda günahlandırıldığı zaman qadın məhkəmədə açıq şəkildə ona qarşı irəli sürülən ittihamların əksini sübut edə bilmədiyi halda, ərinin xeyrinə olaraq bütün ona məxsus olan mülkiyyətini itirmiş olurdu (19, 88-89).

Bu dövrdə hər bir şəxs öz mülkiyyətinin mütləq sahibi hesab edilirdi və o, mülkiyyətinin üzərində istədiyi kimi sərəncam vermək, yəni satmaq, bağışlamaq və ya ölümündən sonra varislərinə çatması üçün vəsiyyət etmək hüququna malik idi (17, 41).

Otlaqların və əkin yerlərinin sahibliyi məsələsinə toxunulan Avesta normalarında ev heyvanlarının başqasının otlağına buraxılması qadağan edilirdi. İribuynuzlu mal-qaraya, ağaclara və s. olan mülkiyyət hüququ haqqında mübahisələr üzrə məhkəmə işlərində hakim əmlakın sahibini dəqiqləşdirmək üçün şahidlər çağırırdı. Əmlak sahibi, həmin əmlakın (əşyanın) onun özündən asılı olmayan səbəblərdən istifadəsindən və sərəncamından çıxdığı hallarda onu tələb etmək hüququna malik idi və bu hüququndan istifadə etdiyi təqdirdə əmlak (əşya) sahibinə qaytarılmalı idi.

Mülkiyyət iki və daha artıq şəxsin sahibliyində də (ümumi mülkiyyət) ola bilərdi. Avestada belə mülkiyyətçilərin öz aralarında əmlakdakı paya münasibətdə hüquqlarının müəyyən edilməsi baxımından yaranan mübahisələr də əks etdirilmişdir.

Qədim hüquq normaları mülkiyyətin əldə edilmə yolları kimi müxtəlif əqdlərin bağlanması da özündə ehtiva edir. Avesta alqı-satqı, bağışlama, girov və s. kimi müqavilələrin bağlanması qaydasını, şərtlərini, müqavilələr üzrə öhdəliklərin icrası üsullarını və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyətin forma və növlərini müəyyən etmişdi. Məsələn, Avestadan

öyrənirik ki, alqı-satqı müqaviləsinə görə şəxs satdığı əşyanın (əmlakın) qüsuru barədə alıcıya məlumat verməli idi (17, 37).

Bağışlama zamanı əşya, hədiyyəni alanın tam mülkiyyəti hesab edilirdi. Girov qoyularaq pul götürmə zamanı, borc götürüləndə bütün təminat tədbirlərinin görülməsi nəzərdə tutulurdu. Müəyyən əşya üzərində mülkiyyət hüququ barədə mübahisəyə baxılarkən, məhkəmənin bu mübahisəyə dair qəti qərar çıxardığı ana qədər həmin əşya məhkəmə tərəfindən götürülür və qıfıl altında saxlanılırdı (iddianın təmin edilməsi). İddianın predmetini qoruyan mühafizəçi məhkəmənin qərarı ilə xüsusi haqq alırdı. Hər hansı bir əşyanı (əmlakı) tapmış şəxs (əşyanın harada – meşədə, yolda, çay kənarında və s. tapılmasından asılı olmayaraq) mükafat almalı idi. Mükafat müəyyən edilərkən tapıntının torpağın altından, dərinlikdən və s. kimi yerlərdən tapılması nəzərə alınır (10, 19).

Midiya və Atropatena dövründə Azərbaycanda yuxarı təbəqənin zənginləşməsi və cəmiyyətin sinfi təbəqələşməsinin artması ilə əlaqədar borc müqavilə geniş intişar tapmışdı. Hələ əvvəlki dövrdə borclunun kreditora borcun məbləğini faizlərlə qaytarması qaydası mövcud idi. Kreditor borcu alana qədər vəfat etdiyi halda borclu onun varisləri ilə borcun ödənişinə dair razılaşmanı yeniləyirdi. Borclunun vəfatı ilə əlaqədar həm borcun məbləği, həm də faizlər onun mülkiyyətinin hesabına ödənilirdi. Yəni borclu ilə kreditor arasındakı münasibətlərdə hüquq varisliyinə icazə verilirdi. Bu dövrdə də borc müqaviləsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcud idi. Borclu öz borcunu faizlə qaytarmalı olsa da, sələmçilik münasibətlərində müəyyən hədd nəzərdə tutulmuşdu, yəni faizin məbləği müəyyən edilmiş həddə çatdıqda, onun hesablanması dayandırılır və həmin həddən yuxarı faizin tutulmasına yol verilmirdi. Bununla bağlı borclu tərəfindən həm əsas məbləğə, həm də faizlərə dair məhkəmə mübahisəsi başlanıla bilərdi. Kreditor və borclunun qarşılıqlı razılığı əsasında borc məbləğinin hissələrlə ödənilməsi mümkün sayılırdı. Avestada müddətin başa çatması ilə əlaqədar öz borcunu ödəməyən borclunun qaçıb gizlənməməsi məqsədi ilə onun qapısı yanında kreditorlar tərəfindən xüsusi müşahidə aparmalarını nəzərdə tutan qədim adətə işarə də vardır (7, 103).

Avesta əqdlərin bağlanması zamanı vicdanlılığı və verilən sözə sadıqlığı ön plana çəkir. Qanunlarda xeyirxah fikrin nəzərdə tutduğu motiv əxlaqiliyi və ya niyyət paklığı insanı paxıllıq və pisliliklər qoruyur və onu verilmiş sözə əməl etməyə, müqavilələri yerinə yetirməyə, bütün ticarət əqdlərində namusla hərəkət etməyə, borcları qaytarmağa və s. bu kimi qaydalara riayət etməyə yönəldir. Əbəs deyildir ki, müqavilənin pozulması çox zaman cinayətlərlə eyniləşdirilir. Herodotun qeyd etdiyinə görə, bu ölkədə borclu olmaq böyük rüsvayçılıq sayılırdı (6, c.1, 138).

Azərbaycanın bu qədim hüquqi abidəsi müqavilələrin bağlanmasında tərəflərin səmimi olmasını, əxlaqi cəhətdən aşağı səviyyəli şəxslərlə və bəd-xahlarla razılaşmalara daxil olduqda son dərəcə ehtiyatlı və diqqətli olmağı

məsləhət bilir. Burada göstəriləni kimi, «Axmaq və aşağı səviyyəli adamdan borc alıb borc vermə. Belə ki, çoxlu faiz vermək lazım gələcək və o, həmişə qapının kandarını kəsdilərək, arxanca həmişə çapar göndərəcək, bununla da həmişə ziyan görəcəksən... Müqaviləni yalançı qərarla möhürləmə. Abır-həyası olmayandan əmlak götürmə» (12, 78). Müqavilələrin icrasında və qarşılıqlı münasibətlərdə təmizliyi və düzlüyü təbliğ edən Avesta qanunlarında qeyd edilir ki, « söz xatirinə öz borcuna etinasız yanaşma. Əlini oğurluqdan, ayağını borcu yetirməməkdən çək, aqlını məkrli və alçaq niyyətlərdən qoru. Ağah ol ki, xeyirxah əmələ yol verən mükafat, günah işlədən isə cəza alır. Tərəfdaşına quyu qazan həmin quyuya özü düşər» (12, 80).

Avesta qanunlarında müqavilənin bağlanması altı növü qeyd edilir. Müqavilənin birinci növü adi sözlərlə, şifahi bağlanan müqavilələr idi ki, bunlar da minimum dəyərli əşyalara münasibətdə bağlanılırdı. İkinci müqavilə daha böyük qiyməti olan əşya haqqında idi və razılığa gələn tərəflərin bir-birinə əl vermələri yolu ilə bağlanılırdı. Üçüncü müqavilə bir baş heyvan dəyərində olan əşya üçün, dördüncü – bir qoşqu heyvanı dəyərində olan əşya üçün, beşinci – insan (qul) dəyərində olan əşya, altıncı isə torpaq dəyərində olan əşyalar üçün bağlanılırdı (7, 94-95). Bundan başqa, müqavilə üzrə qoyulmalı olan girovun dəyəri iddiaçıların sayı ilə də müəyyən edilirdi.

Avesta qanunlarında rast gəlinən mülki-hüquqi əqdlərin hamısı, demək olar ki, ikitərəfli müqavilələrdir, yəni birtərəfli əqdlər haqqında məlumatlara təsadüf olunmur. Buna görə də müqavilə üzrə öhdəliklərin pozulması hər iki tərəfin və yaxud da başlıca olaraq müqaviləni pozan tərəfin məsuliyyətinə gətirib çıxarırdı. Avestada bununla bağlı belə bir göstəriş maraqlıdır: «Ah Spitama, müqaviləni pozan insan, bununla Artaya aid olanların hamısına eyni zərbə vurmaqla bütün ölkəni məhv edir. Müqaviləni pozma, axı o, ikitərəflidir...» (21, c.2, 65). Çox yəqin ki, burada ölkənin məhvinə səbəb ola biləcək mülki-hüquqi pozuntu ölkələrarası münasibətlərin düzənlənməsi ilə əlaqədar bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsinin pozulması kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu xüsusda biz Avesta qanunlarında tərəflərin bir-birini maddi cəhətdən təmin edən çoxdəfəli razılışmaların və partnyorluq əlaqələrinin əks etdirildiyini görürük. Qanunlarda iki dost arasında iyirmidəfəlik, eyni icmadan olan iki üzv arasında otuzdəfəlik, iki partnyor arasında qırxdəfəlik, ərnlə arvad arasında əlildəfəlik, iki xidmətçi arasında altmışdəfəlik, öyrənənlə hami arasında yetmişdəfəlik, kürəkənlə qayınata arasında doxsandəfəlik, ata ilə oğul arasında yüzdəfəlik və nəhayət, iki ölkə arasında mindəfəlik müqavilələrin bağlanması nəzərdə tutulur (21, c.2, 66-67). Ehtimal etmək olar ki, bu qisim müqavilələrlə maddi tərəfdaşlıq, əmlak yardımı, partnyorluq, qarşılıqlı əməkdaşlıq və qarşılıqlı asılılıq anlaşılır.

Müqavilənin pozulmasının aradan qaldırılması məqsədilə müəyyən tədbirlər də nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, müqavilənin hər hansı bir növünün pozulması, ondan sonra gələn müqavilənin dəyərinin ödənilməsinə məcbur

edilməklə cəzalandırılırdı və yaxud daha yüksək dəyərə malik olan müqavilənin bağlanması ilə əvəz edilə bilərdi.

Müqavilənin icrasının təmin edilməsi razılığa gələn tərəflərin ailələrinin və yaxın qohumlarının üzərinə qoyulurdu. Yəni müqavilə bağlayanın ailəsi və yaxınları zəmin qismində çıxış edirdilər. Belə ki, aldatmaqla şifahi müqaviləni pozan adamın yaxın qohumlarının 300 bağışlanmaq tövbəsi, əl sıxmaqla bağlanmış müqaviləni pozanın ən yaxın qohumlarının 600 bağışlanmaq tövbəsi etmələri tələb olunur və s. Lakin burada daha çox müqaviləni pozan tərəf öldükdə belə ayinin icrası tələb olunurdu.

Kreditor qarşısında əsas borcludan da əqdəm, zəmin duran şəxs cavab verməli idi ki, o da öz növbəsində əsas borcluya qarşı sonradan tələb irəli sürə bilərdi. Digər tərəfdən, zəminlik yalnız əsas borclu tərəfindən girovun verilməsindən sonra qəbul edilirdi. Zəmin duranın, kənar bir şəxsin bu şəkildə müqaviləyə müdaxiləsi öhdəliyin icrası yolunda mühüm şərtlərdən biri hesab edilirdi.

Avestada, həmçinin müqavilə bağlanarkən aldatmağa, etibardan sui-istifadəyə görə müxtəlif cəza növləri müəyyən edilir. Belə hallarda ən geniş tətbiq edilən cəza qamçı ilə, tikanlı çubuq ilə döyülmək şəklində müəyyən edilən fiziki cəzalar idi. Müqavilələrin içərisində ən ağır cəza (1000 qamçı zərbəsi ilə cəzalandırma) torpaq dəyərində bağlanan müqavilə zamanı aldatmağa və etibardan sui-istifadə etməyə görə müəyyən edilmişdi (10, 20-21).

Qədim Azərbaycan dövlətləri olan və təxminən eyni zaman kəsiyində (m.ə. IV əsrdə) Azərbaycanın cənub və şimal ərazilərində meydana gəlmiş Atropatena və Qafqaz Albaniyası dövlətlərinin ərazilərində də mülkiyyət və öhdəlik hüququ ilə bağlı yuxarıda göstərdiyimiz normalar öz hüquqi qüvvəsini saxlayırdı. Eyni zamanda mülki-hüquqi münasibətlərin inkişafında ellinizmin də müəyyən təsirini görmək olar. Belə ki, Cənubi Azərbaycanda Zaqros dağlarında içərisində dəri üzərinə yazılmış üç əlyazması olan daş küpün tapılması bu fikri bir daha təsdiqləyir. Tapılmış əlyazmalardan ikisi yunanca yazılmış icarə müqaviləsi idi və onların məzmunundan bəlli olur ki, müqavilə bağlayan tərəflərin və onların şahidlərinin adı yunan adı deyildir. Bununla belə, onlar yunan yazısından və hüquq normalardan istifadə etmişdilər (2, 60). Nəzərə alsaq ki, bu yeganə fakt deyildir və ellilərin hüququnun bizim dövlətlərimizin ərazisində istifadə olunmasının çoxsaylı nümunələrindən biridir, o zaman belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, öhdəlik münasibətlərinin daha inkişaf etdiyi və daha təfərrüatlı şəkildə tənzimləndiyi yunan hüququ bu sferada Avesta normalarını və yerli adətləri müəyyən mənada sıxışdırıb almış və müqavilələrin bağlanması zamanı geniş tətbiq olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azər nəşr, 2006, 680 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. I cild, Bakı: Elm, 1998, 476 s.
3. Алиев И. Истории Мидии. Баку: Азернешр, 2003 (1960), 361 с.
4. Антология памятников права народов Кавказа. т.17, Памятники права Азербайджана. Ч.1. (составители М.Ф.Меликова, Х.Дж.Исмаилов, Е.Р.Гулиев, З.Н.Азимов). РФ, Ростов-на-Дону: Альтаир, 2015, 544 с.
5. Восточное право. Майден-Кельн, 1964, 428 с.
6. Геродот. История. В 9-и книгах. Л., 1972, 600 с., кн. I, 138.
7. Дарест Р. Исследования по истории права. Пер.с фр. Н.Н.Чеботаревского. М.: Либроком, 2012 (СПб., 1884), 379 с.
8. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959, 300 с.
9. Fazili A. Atropatena e.ə. IV əsr – e. VII əsri. Bakı: Elm, 1992, 216 s.
10. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 572 s.
11. İsmayılov X.C. Azərbaycanda normativ aktın bir hüquq mənbəyi kimi təşəkkülü tarixinə dair // «Qanun» jurnalı, 2017, №3 (269), s.9-17.
12. Изведать дороги и пути праведных. Памятники письменности Востока. М.: Наука, 1991, 192 с.
13. Kalankatuytuklu Musa. Alban tarixi, Bakı, 2007, 320 s.
14. Ковалевский М.М. Закон и обычай на Кавказе. М.: Тип. А.И.Мамонтова и ко, 1890, т.1, 303 с.
15. Локк Джон. Сочинения: В 3-х тт. Т.3, М.: Мысль, 1988, 668 с.
16. Məlikova M.F., Bayramov E.R. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı: Maarif, 1984, 312 s.
17. Məlikova M.F., İsmayılov X.C. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001, 186 s.
18. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, 2009 (1993), 107 s.
19. Периханян А.Г. Общество и право в Иране в Парфянский и Сасанидский периоды. М.: Наука, 1983, 384 с.
20. Право Кавказской цивилизации: Научно-исследовательский проект / Шапсугов Д.Ю., Исмаилов Х.Дж. и др. Ростов на-Дону- Нальчик: Каб.Балк.ун-т, 2014, с.207-242.
21. Хрестоматия по истории Древнего Востока. В 2-х частях. М.: Высшая школа, 1980, ч. I, 328 с.; ч.II, 256 с.
22. Ямпольский З.И. Древняя Албания в I-III вв. Баку, 1962, 231 с.

İZ İSTORİYİ STANOVLENİY İMUŞTİVENNİY İ OBYAZATİLYSTVENNİY PRAVOOTNOŞENİY V AZERBAIJĐANE

X.Đ.J.İSMAYİLOV

РЕЗЮМЕ

Имущественные и обязательственные отношения, сопровождающие человечество из древних времен имеют глубокие исторические корни. Являясь одним из основных причин возникновения первичных государственных образований, общественное разделение труда способствовало обогащению определенной группы людей посредством получения ими прибавочного продукта, имущественному неравенству и появлению частной собственности, что, в свою очередь, диктовало необходимость создания специальных учреждений, осуществляющих охрану и защиту собственности. Одновре-

менно установление пределов земельных наделов, обособление имущественных прав, потребность в регулировании формирующихся между людьми договорных и имущественных отношений обусловили появление особых управленческих институтов, и все это расшатывало устои родоплеменного строя. В статье прослеживается процесс возникновения имущественных и обязательственных правоотношений на территории Азербайджана и раскрываются характерные черты этих отношений на ранних стадиях истории нашего отечества.

Ключевые слова: право собственности, обязательственные отношения, частная собственность, общинная собственность, государственная собственность, храмовая собственность, сделки, договор, защита прав собственности, правовой режим имущества, правовое регулирование.

FROM THE HISTORY OF FORMATION OF PROPRIETARY AND OBLIGATION LEGAL RELATIONS IN AZERBAIJAN

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

The proprietary and obligation relations, accompanying mankind from ancient times have deep historical roots. Being one of the principal causes of origin of primary state formations, public labor division promoted enrichment of certain group of people by means of reception of an additional product by them, to a property inequality and private ownership occurrence, that in turn dictated the necessity for creation of special organizations, performing protection of the property. Simultaneously, the establishment of limits of allotments, isolation of laws of estate, requirement for adjustment between contractual and proprietary relations have caused occurrences of special administrative institutes, and all it loosened foundation of tribal units. The article traces the process of the origin of proprietary and obligation legal relations in the territory of Azerbaijan and reveals characteristic features of these relations in the early stages of history of our fatherland.

Key words: ownership right, obligations relations, private property, communal property, state property, temple property, transactions, contract, protection of ownership rights, legal regime of property, legal regulation.

UOT 342

**DÖVLƏTÇİLİK SİSTEMİNDƏ
DÖVLƏT İDARƏETMƏNİN YERİ VƏ ROLU**

Ə.H.RZAYEV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
doktor-rzayev-ali@mail.ru

Azda olsa öyrəndiyi sənətlə heç bir adam məşğul olmur. Lakin o adam bütün sənətlərdə ən çətin olan dövlətin idarəetməsində məşğul olmaqla özünü daha da ixtisaslı hesab edir.

Sokrat

Hər bir skripkaçı özlərini idarə edir, orkestrə dirijor gərəkdir.

K.Marks

Məqalədə dövlətçilik kompleks şəkildə sistem kimi, dövlət idarəetməsi isə bu sistemin tərkib hissəsi kimi baxılır.

Dövlət idarəetməsinin məzmununu onun mexanizmi vasitəsilə təhlil edilir. Dövlət idarəetməsində, canlı orqanizmdə, biologiyada, cəmiyyətdə və texnikada kibernetikanın univərsallığı göstərilir.

Açar sözlər: dövlətçilik, sistem, dövlət hakimiyyəti, dövlət aparatı, dövlət idarəetməsi

Dövlətçilik dövlət təzahürlərinin – dövlət, dövlət hakimiyyəti, dövlət aparatı, dövlət idarəetməsi və dövlət qulluğunun məcmusu olmaqla, onun elementləri qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıqda vahid sistemi təşkil edir.

Dövlətçilik cəmiyyətin bütün dövlət, siyasi və hüquqi təşkilatlarını əks etdirən kompleks, inteqrasiya olunan kateqoriya, bütöv dövlət-hüquqi və siyasi gerçəkliyi əks etdirdiyini göstərir (6, 6).

Q.V.Atamançuk dövlətçiliyə dövlət, dövlət hakimiyyəti, dövlət aparatı, dövlət idarəetməsi, dövlət qulluğunun məcmusu kimi baxır. Onun fikrincə bu təzahürlər elə bil ki, əlin beş barmağıdır, yalnız bir yerə sıxanda «yumruq» yaranır və onun imkanlarını formalaşdırır (5, 4). Xarici ədəbiyyatda bu terminə dövlət və hüquqla əlaqəli «müxtəlif təzahürlərin cəmləşdiyi tutum kimi baxılır» (7, 6).

Bəzən dövrü ədəbiyyatda, mətbuatda, siyasətçilərin çıxışlarında dövlətçiliyi dövlətlə eyniləşdirirlər ki, bu da dövlətçilik anlayışının mahiyyət və məzmununu dar çərçivəyə salır. Eyni kökə malik “dövlət” və “dövlətçilik” anlayışları hissənin tama nisbəti kimi baxılması zəruridir. Belə ki, dövlət - qalan təzahürlər kimi dövlətçiliyin tərkib hissəsidir.

Bununla belə, dövlətçiliyin əsas kökü olan dövlət sözünü sosial təzahürlərinin əvvəlinə əlavə etdikdə onların mahiyyətində dövlətə xas olan bütün əlamətlər öz əksini tapır və onların dövləti adından istifadə etmələri normativi rəsmiləşdirilir. Odur ki, sosial təzahürlər: hakimiyyət, aparat, idarəetmə, qulluq anlayışlarına dövlət sözü əlavə edildikdə dövlət təzahürlərinə yeni mahiyyət verən dövlət hakimiyyət səlahiyyətləri – güc, məcburetmə, təhrik etmək, avtoritet əldə edir, dövlət bu münasibətlərdə əsas subyektə çevrilir, iradi xüsusiyyətlər ön plana keçir, imperativlik yaranır, məcburetmə aparatı fəaliyyətə başlayır.

Dövlətçilik sistemində əsas rolu bir-biri ilə əlaqəli iki sistem dövlət – siyasi və hüquq sistemi tutur. Bu təzahürlər cəmiyyət çərçivəsində birləşir və bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olur, dövlətçiliyin nüvəsini təşkil edir (3, 37-38).

Dövlətçilik sistem olduğundan sistemə xas olan bütün xüsusiyyətlər ona da şamil edilir. Hər bir sistem – tam və ayrı-ayrı hissələrdən təşkil olunur. XX əsrin 30-cu illərində L.Bertalanfi sistemli təhlil fikrini irəli sürmüşdür ki, bu da obyektin xassələrini onun hissələrinin xassələrinə əsasən müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Onun fikrincə, tədqiq olunan obyektə sistem halında baxılması üçün o bu tələblərə cavab verməlidir:

1. Obyekt (bütöv) xırda sistemlərdən (hissələrdən) ibarət olmalıdır.
2. Xırda sistemlərin bir sistem halında birləşdirilməsi qarşıya qoyulan məsələnin formula edilməsinə (tədqiqatın məqsədinə) kömək etməlidir.
3. Xırda sistemlərin bütöv sistemdəki əlaqəsini səciyyələndirən xüsusiyyətlər müəyyən olmalıdır.
4. Sistem özü daha böyük sistemin bir hissəsi olmalıdır (1, 3-4).

Hələ qədim yunan filosofu Anaksaqor demişdir: «Kiçik ən kiçik deyil, həmişə ondan da kiçiyi var. Belə ki, varlığı nə qədər çox bölsən, yenə bölünməklə yox olmaz». «Tikəni» - xırdanı nəzərə almaq və təhlil etmək – elm və incəsənətin ən güclü imkanlarından biridir.

Sistemlilik istənilən dövlət təzahürünə lazımi yekdil, koordinasiya, subordinasiya, müəyyən məqsədyönlülük və effektivlik verir. Sistem mövcudluğunu saxlamaq üçün qarşılıqlı əlaqəli hissələr arasında münasibət də özünü göstərir. Hissələr arasındakı qarşılıqlı təsir nəticəsində sistem yaranır. Beləliklə, sistem anlayışı ümumi məqsədlərə çatmaq, bütövlüyü saxlamaq üçün müəyyən vaxt kəsiyində onu qaydaya salmaq və tənzimləməklə xarakterizə olunan çoxsaylı əlaqəli hissələrin, komponentlərin qarşılıqlı təsiri kimi ifadə olunur. Sistemin səciyyəvi əlamətləri: bütövlük, yəni onu təşkil edən elementlərin xüsusiyyətlərinin cəm və tamda ayrılmaması; tamın daxilində, yerindən asılı olaraq, hər bir xüsusiyyətin qarşılıqlı asılılığın, öz xüsusiyyətlərinin mü-

hitlə qarşılıqlı təsir prosesində göstərir; strukturluğu – sistemin davranışı ayrı-ayrı elementlərin yox, bu elementlərin birlikdə olanda xüsusiyyətidir; iyerarxiikliyi – sistemin hər bir elementi imperativ keyfiyyət yönümlüdür, sistemin elementlərini qarşılıqlı təsirdə bürüzə verir; sistemin qoyulmuş məqsədə çatması üçün qarşılıqlı təsirin nizamlaması labüddür. Sistemin əsas componentlərinə sistemin elementləri, elementlər arasında qarşılıqlı münasibət, alt sistem, sistemin strukturu daxildir.

Dövlətçilik sisteminə daxil olan elementlərin qarşılıqlı əlaqə, asılılıq və təsirini aşağıdakı kimi qısa təhlil etmək olar.

1. Ölkənin suverenliyini, bütövlüyünü, müstəqilliyini, daxili və xarici təhlükəsizliyini qorumaq, hüquq qaydalarının və təbiətin mühafizəsi, insan hüquq və azadlıqlarına əməl edilməsi, cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılması, onun maraqlarının ifadə edilməsi və digər məsələləri həll etmək üçün *dövlət* yaradılır.

2. Cəmiyyət onu idarə etmək üçün dövlətə *hakimiyyət* verir və hakimiyyət formalarının yaranma mexanizmini müəyyən edir. Hakimiyyət iqtisadi, ideoloji və təşkilati-hüquqi mexanizmlər vasitəsilə insanların, sosial qrupların, siniflərin fəaliyyətinə və davranışın xarakterinə və istiqamətinə təsir imkanları ilə xarakterizə olunan sosial münasibətlər formasıdır .

Hakimiyyət hər bir insan birliyinin baza xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Hər hansı bir cəmiyyəti və dövləti hakimiyyətsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu fenomenə, demək olar ki, insanın həyat fəaliyyətində bu və ya başqa formada rast gəlinir. Hakimiyyət bir tərəfdən dövlətin bütün vətəndaşlarının maraqlarına, məqsədlərinə və iradəsinə söykənir, digər tərəfdən hər bir vətəndaşa şamil edilən davranış və fəaliyyət üçün ümumi qayda və normalar müəyyən edir. Ümumiyyətlə, hakimiyyət anlayışına əsasən dörd element daxildir: 1) hakimiyyət münasibətlərində ən azı iki tərəfin (hakim və tabeçi) olması; 2) ikinci tərəfin birinci tərəfə tabeçiliyi; 3) hakim tərəfin məcburetmə metodundan istifadə etmək hüququnun olması; 4) hakim tərəfin verdiyi sərəncam, göstəricilərin tabeçi tərəfindən yerinə yetirilməli olduğunu tənzimləyən hüquq normalarının mövcudluğu. Beləliklə, hakimiyyət iradi münasibət olub bir istiqamətdə əmr, tələb, qanun, norma və qaydaları verən subyektin, digər tərəfdən tabeçilik, riayət etmək, icra etmək funksiyası daşıyan obyektin olmasını şərtləndirir.

3. Dövlət öz səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün dövlət hakimiyyəti simasında *dövlət aparatını* yaradır. Dövlət aparatı dövlət mexanizmini möhkəmlətməyə və təkmilləşməyə yönəlmiş iqtisadi, elmi-texniki, sosial və mədəni tədbirlər həyata keçirir. Dövlət aparatı dövlət mexanizminin tərkib hissəsi olmaqla, dövlətin məqsəd və funksiyalarını həyata keçirmək üçün Konstitusiyada təsbit olunan hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi əsasında yaradılmış orqanlar (qanunverici, icra və məhkəmə) sistemidir.

4. Dövlət öz məqsəd və vəzifələrini mühüm funksiyalarından biri olan *dövlət idarəetməsi* ilə realizə edir. İdarəetmə o zaman həyata keçirilir ki, ida-

rəetmə təsiri idarəetmə subyekti tərəfindən real formalaşır, idarəolunan obyekt tərəfindən bu təsir şüurlu, düşünülmüş şəkildə qəbul edilir. İdarəetmə mexanizminin effektivliyi subyektlə obyektin birbaşa və əks-əlaqələrinin düzgün qurulmasıdır.

Dövlət idarəetməsi cəmiyyətin həyat fəaliyyəti prosesində insanların qarşılıqlı təsirini və əlaqələrini şüurlu nizamlamasıdır. Sovetlər dövründə dövlət idarəetmə anlayışına dövlət orqanlarının icra və sərəncamverici fəaliyyəti kimi baxılırdı.

Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi və hüquqi islahatlar nəticəsində dövlət idarəetmə sistemində köklü dəyişikliklər edilmişdir. Azərbaycanın yeni Konstitusiyasında hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi tətbiq edildikdən sonra dövlət idarəetmə orqanları icra hakimiyyəti subyektlərinə dəyişdirilmiş, əmək bölgüsü hakimiyyət bölgüsü ilə əvəz edilmiş idarəetmə termini leksikonda az istifadə olunmağa başlanılmışdır. Buna baxmayaraq, idarəetmə öz əvvəlki mahiyyətində qalır. İdarəetmə orqanları və icra hakimiyyəti orqanları idarələrinin icra hakimiyyəti orqanları və icra hakimiyyəti orqanları aparatına dəyişdirilməsinə baxmayaraq dövlətin, dövlət aparatının idarəetmə funksiyası dəyişilməz qalır.

Bəşəriyyətin üçüncü minilliyə daxil olduğu dövrdə hər hansı bir problemin idarəetmədən kənar həll edilməsi mümkünsüzdür. İdarəetmə ailədən tutmuş hər bir cəmiyyətin və dövlətin ayrı-ayrı elementlərinə (təşkilat, kollektiv, dövlət orqanına) xasdır (2, 158-166). Dövlət cəmiyyətin siyasi hakimiyyətini təmsil etməklə öz məqsəd və vəzifələrini dövlət idarəetməsi vasitəsilə həyata keçirir. Dövlət idarəetməsini başqa idarəetmə forma və növlərindən fərqləndirən əlamət, onun iqtisadi, sosial, hüquqi, mədəni, təhsil, səhiyyə və s. sahələr daxil olmaqla, bütün cəmiyyəti əhatə etməsidir. İdarəetmə cəmiyyətin inkişaf prosesində sadə əmək fəaliyyətindən mürəkkəb, birsəviyyəli idarəetmədən çoxsəviyyəli dövlət idarəetməsinə keçir.

Milli hüquqi ədəbiyyatda dövlətçilik sisteminin əsas elementi olan “idarəetmə” anlayışının “idarəçilik” anlayışı ilə eyniləşdirilməsi düzgün sayıla bilməz. Belə ki, idarəetmə - rusca “управление”, ingiliscə - administration, idarəçilik isə rusca “управления” termininin azərbaycanca tərcüməsidir. “İdarəetmə” dinamik element olmaqla (“nə etmə” sualına cavab verir) fəaliyyəti şərtləndirdiyi halda “idarəçilik” sözü (“nə” sualına cavab verir) isə formanı, yəni statikanı göstərir (məsələn, prezident və ya parlament idarəçilik forması). İdarəetmə idarəedən subyekt, idarəolunan obyekt və bunların birbaşa və əks-əlaqələrindən ibarət bir sistemdir. İdarəetmənin mahiyyəti idarəedən və idarəolunan sistemin – idarəetmə subyekti və obyektinin formalaşmasıdır.

XX əsrin ortalarında dinamik sistemlərdə idarəetmə prosesləri haqqında «Kibernetika» elminin dövrüyyəyə buraxılması «idarəetmə» anlayışına münasibətin köklü dəyişilməsinə, əhatə dairəsinin genişlənməsinə, idarəetmənin əsas mexanizmi olan dövlət qulluğunun müasir anlamda formalaşmasına səbəb olmuşdur. Kibernetikanın meydana gəlməsi və inkişafı idarəetmə sistemləri ilə

əlaqədar qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə imkan vermişdir. Bu baxımdan canlı orqanizmlər, bioloji fərdlər, cəmiyyət və texniki qurğular kibernetik sistemi təşkil edir. Onların hamısı məlumat almağa, onu yenidən işlətməyə, yaddaşda saxlamağa, əks əlaqə prinsipi üzrə fəaliyyət göstərməyə və bu sahədə idarəetməni həyata keçirməyə qadirdir.

Dövlət idarəetmənin mahiyyətinə, onun sistemliliyinə dövlət idarəetmə mexanizminin köməyilə aydınlıq gətirmək olar (2, 158-166). Sistemli təhlil nəzəriyyəsi əsasında idarəetmə mexanizminin quruluşunu, təyinatını və təsvirini dərinlən başa düşmək olar. Öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin nizamlılığını xarakterizə edən, sistemin təşkilini əks etdirən strukturdan fərqli olaraq mexanizm anlayışı sistemin və onun elementlərinin funksional rolunu açır. Başqa sözlə, struktur sistemin daxili quruluşunu – «topologiyasını» əks etdirirsə, mexanizm bu sistemin təsirini, onun funksiya göstərməsi prosesini əks etdirir. Əgər struktur sistemin təşkilini göstərsə, mexanizm sistemin funksional rolunu göstərir. Başqa sözlə, struktur sistemin daxili təşkilinin topologiyasını, mexanizmi isə bu sistemin təsir mexanizmini, funksiya göstərməsini əks etdirir. Beləliklə, struktur idarəetmənin statistikasını (doğruluğunu), mexanizm onun dinamikasını göstərir. Yalnız mexanizm daxilində statik elementlərin mexanizmini daxili qarşılıqlı təsirinin dinamikasının vəhdəti - dövlət mexanizm sistemini yaradır.

5. Dövlət mexanizmini - dövlət - dövlət aparatı və dövlət idarəetməsini hərəkətə gətirən və dinamiklik verən canlı qüvvə - *kadrlar* (siyasi elita və dövlət qulluğu) xüsusi rol oynayır. Kadrlar: dövlətin adından və onun tapşırığı ilə çıxış edərək, hakimiyyət gücündən istifadə edərək, onun səlahiyyətlərinə aid məsələləri həll edir; qanunvericiliyə uyğun dövlət iradəsini təmin edir, məcbur etməni həyata keçirir; vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatında fəal rol oynayır; hakimiyyət bölgüsü prinsipi əsasında hakimiyyət qollarının hamısında fəaliyyət göstərir; inandırma və məcburetmə metodlarından istifadə etməklə dövlətin təşkilatı, nəzarət funksiyalarını həyata keçirir.

Dövlət qulluğu idarəetmə prosesində iki mövqedən çıxış edir: birincisi, dövlət qulluğunun tənziqləmə sahəsinə daxil olan dövlət hakimiyyət orqanları aparatının özündə idarəetmə münasibətlərinin tərəfləri – idarəetmə subyekti və idarəetmə obyekt qismində dövlət qulluqçusu çıxış edir. Bu halda dövlət qulluqçusu vəzifə iyerarxiyası üzrə yuxarı səviyyədə duran dövlət qulluqçusu üçün obyekt, aşağı üçün subyekt rolunu oynayır. İkincisi, idarəetmə mexanizmində subyekt qismində dövlət qulluqçusu, obyekt qismində istehlak dəyəri olan əmtəə istehsal edən idarə, müəssisə və təşkilat personalı çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəcanzadə A. Yaradıcılıq haqqında düşüncələr. Bakı: Yazıçı, 1984.
2. Rzayev Ə.H. Dövlət idarəetmə mexanizmi: mahiyyəti və prinsipləri. Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, 2008, № 3 (23).
3. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları B.: Elm, 2011

4. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления. Курс лекций. Изд. второе. М.: Омега Л, 2004.
5. Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы. Изд. второе, дополнение. М.: РАГС, 2008
6. Затонский В.А. Государство и личность в системе государственности. Государство и право, 2007, № 10.
7. Карбанье Ж. Юридическая социология. М.: Прогресс, 1986.

МЕСТО И РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

А.Г.РЗАЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье, государственность рассматривается комплексным образом как система, а государственное управление как составная часть этой системы.

Проводится анализ содержания государственного управления через его механизмы. Указывается на универсальность кибернетики в государственном управлении, в живом организме, биологии, обществе и технике.

Ключевые слова: государственность, система, государственная власть, государственный аппарат, государственное управление

THE ROLE AND PLACE OF STATE ADMINISTRATION IN THE STATEHOOD SYSTEM

A.H.RZAYEV

SUMMARY

In the article, statehood is viewed in a complex manner as a system, and public administration as an integral part of this system.

An analysis is made of the content of public administration through its mechanisms. It points to the universality of cybernetics in public administration, in the living organism, in biology, in society and in technology.

Key words: statehood, systems, state power, state apparatus, state administration

УДК 347.218.1
347.214.2

ОБЩЕЕ ИМУЩЕСТВО СОБСТВЕННИКОВ МНОГОКВАРТИРНОГО ДОМА И СПОСОБЫ ЕГО УПРАВЛЕНИЯ

А.С.ТАЛЫБОВ

Бакинский Государственный Университет
azad_talibov@mail.ru

В Советскую эпоху управление объектами общего пользования в многоэтажном доме не представляли никакого интереса по той причине, что они управлялись организациями, находящими на государственном балансе, то есть жилищно эксплуатационными организациями. Но в нынешнее время в законодательство постсоветских стран относительно управления общего имущества многоэтажных домов сделаны коренные изменения и в ней нет норм предусматривающих деятельность ЖЭКов. Возникли новые субъекты, основной функцией которых является осуществление управления общим имуществом собственников многоэтажного дома. Сравнительный анализ разных способов управления многоэтажного дома является темой исследования этой статьи.

Ключевые слова: многоквартирный дом, общее имущество собственников, управление многоквартирным домом, способы управления.

Во всем цивилизованном мире существуют отношения, по вопросу управления или же менеджменту объектов общей собственности в многоквартирных домах. Но данные отношения создают большой интерес на примере проведения сравнительного анализа положений закрепленных в Законодательствах постсоветских стран. Как известно, экономика этих стран имеет общую глубокую историю развития от крепостного натурального до современного «не адекватно рыночного хозяйства» на протяжении последних двух столетий. Неадекватность зародившегося рыночного хозяйства в постсоветских странах в корне отличается от мирового рыночного хозяйства. Это особенно проявляется в установлении новых правил владения, пользования, распоряжения, и управления объектами общего пользования в многоквартирных домах, и в применении всего этого на практике, которое все еще не полностью освободилось от социалистических устоев.

Как известно, при социалистическом строе все объекты общего пользования в многоквартирных домах находились в государственной

собственности. С развалом Советской империи во всех вышеотмеченных странах были приняты новые Конституции, а также и Законы о приватизации государственного имущества, в том числе и государственного жилищного фонда. В некоторых из вышеотмеченных стран приватизация государственного жилищного фонда была осуществлена исключительно на безвозмездных началах, к примеру: в Азербайджане, Украине, а в других как на возмездных, так и безвозмездных началах как в Молдове и Беларуси. В отличие от них, в Германии, то есть на территории бывшего ГДР, приватизация государственного жилищного фонда была осуществлена на возмездных началах. Хотя объекты общего пользования многоквартирного дома во всех вышеотмеченных странах приватизируются безвозмездно.

С недавних пор возник вопрос об управлении местами общего пользования в многоквартирных домах стран постсоветского пространства. Постольку поскольку раньше они управлялись ЖЭКаами, а с 90-х эти организации ушли в небытие или они не были предусмотрены совсем в новых законах о жилищной политике. Хотя уход ЖЭКов со сцены управления общим имуществом многоэтажных домов был не столь простым процессом. Так, на территории бывшего ГДР они существовали еще до середины 90-х годов. Но неэффективность такого способа управления многоэтажными домами заставило дальновидных политиков и экономистов отказаться от этой устаревшей модели. После 20 лет такой политики результаты очевидны: примерно три четверти всего жилого фонда успешно санированы. В санированных квартирах было сэкономлено около 60 % энергии. Комплексная санация квартир стоит около 800 евро/м², что составляет одну треть от стоимости строительства новых квартир. Предложения на рынке жилья разнообразны и доступны по ценам (5, 54-56).

Управление многоквартирным домом предназначено для решения следующих задач:

- обеспечение благоприятных и безопасных условий проживания граждан;
- надлежащее содержание общего имущества в многоквартирном доме;
- решение вопросов пользования указанным имуществом;
- предоставление коммунальных услуг гражданам, проживающим в таком доме (3, 20).

Управление многоэтажного дома является не простым, а основанным на общие закономерности процессом, которые так или иначе разносторонен. В некоторые странах, за последние 20 лет процесс управления многоэтажными домами сложился как новая форма экономической деятельности, в которой само общество было заинтересовано. В этих обществах даже успели принять индивидуальные Законы, регулирующие процесс управления многоэтажными домами. Так, в Латвии был принят

Закон «Об управлении жилыми домами», в котором отражены общие принципы такого управления. В Законе Латвии "Об управлении жилым домом" определены следующие 5 принципов управления жилым домом:

1) непрерывность административного процесса, обеспечивающего сохранение свойств использования (качества) жилого дома на протяжении всего периода его эксплуатации;

2) выбор как можно более оптимальных методов административной работы, включая формирование оптимальных административных расходов жилого дома, в отношении платежеспособности собственника жилого дома;

3) содержание и качество предоставляемых услуг должны обеспечивать сохранение свойств использования (качества) жилого дома в течении всего периода его эксплуатации;

4) запрет на вторжение в безопасность или здоровье человека во время административного процесса;

5) обеспечение сохранения и улучшения окружающей среды во время административного процесса (7, 631-638).

Во всех вышеотмеченных постсоветских странах, за исключением Украины, действие Жилищных Кодексов, принятых при советском режиме, были приостановлены. В Беларуси и Азербайджане, также, как и в Российской Федерации, за последние десять лет были приняты новые систематизированные Жилищные Кодексы, а в Молдове предпочли урегулировать отношения по владению, пользованию, распоряжению и управлению объектами общего пользования в многоквартирных домах в раздробленной форме, то есть несколькими законами. В Грузии управление общим имуществом в многоквартирных домах регулируется единственным Законом Грузии «О товариществах собственников жилья». Азербайджанский Жилищный Кодекс вступил в силу в 2009 году и по мнению некоторых иностранных экспертов считается чуть ли не одним из самых идеальных жилищных кодексов в мире. В указанном Кодексе отражены нормы, регулирующие как порядок выбора способа управления многоквартирными домами, порядок учреждения Обществ Собственников Жилья, нормы, регулирующие порядок предоставления квартир по договору социального найма, а также в кооперативных домах.

Нельзя сказать, что относительно разновидностей форм управления (менеджмента) законодательства указанных республик далеко пошли друг от друга. Названия этих разных форм в законодательствах отмеченных стран скорее напоминает игру слов и терминов. Так, в основном во всех указанных государствах указаны три формы управления общим имуществом в многоквартирных домах. К таким формам относятся управление:

1) Собственниками (в соответствии со ст. 15 Закона Молдовы «О кондоминиуме в жилищном фонде» четко отмечено, что такая форма допустима в домах с не более чем четырьмя собственниками);

2) Организацией, созданной собственниками многоквартирного дома с целью управления их общим имуществом;

3) Посторонним управляющим лицом (юридическим или физическим) действующим на основании договора управления (данная форма управления практически не допустима в Республике Беларусь в отношении частных управляющих компаний).

Существенное отличие законодательств отмеченных стран проявляется в порядке создания собственниками многоквартирных домов организаций, по управлению общего имущества, а также в названии этих организаций. Так, Организации, созданные собственниками многоквартирного дома с целью управления их общим имуществом, называются как: Объединение совладельцев многоквартирного дома в Украине; Товарищество собственников жилья в Беларуси, Грузии и Азербайджане; Ассоциация совладельцев в кондоминиуме в Молдове. Согласно законодательствам Украины, Беларуси, Азербайджана и Молдовы, организации, созданные собственниками многоквартирного дома с целью управления их общим имуществом, становятся полноправными субъектами лишь после прохождения регистрации в официальном порядке в соответствующем государственном органе. А по Грузинскому Законодательству с введением в действие Закона «О товариществах собственников жилья» учрежденным считается товарищество собственников жилья в многоквартирном доме, который находится на одном земельном участке и, в котором имеется более двух квартир, находящихся в индивидуальной собственности (ст. 11 Закона Грузии «О товариществах собственников жилья»). Иными словами, в Грузии организации, созданные собственниками многоквартирного дома, не являясь традиционными юридическими лицами, являются *quasi* юридическими лицами, то есть словно юридическими лицами. Такое правило Грузинский Законодатель перенял у германского законодателя.

Необходимо отметить, что Товарищество собственников жилья как юридическое лицо основывается на членстве, которое является добровольным. Применительно к товариществу собственников жилья как объединению это означает невозможность принудительного членства в нем, несмотря на решение большинства объединиться в товарищество. Из принципа добровольности членства в объединении следует, что создание товарищества собственников жилья в кондоминиуме не исключает возможности для отдельных домовладельцев оставаться вне данного объединения, при этом не утрачивая с ним иных правовых связей, кроме членства в товариществе (1, 153).

Товарищества собственников жилья могут быть созданы как собственниками, которые живут на территории одного многоэтажного дома, а также могут объединиться и собственники, живущие в нескольких многоэтажных домах. Но почему-то в законодательствах большинства стран это процесс называют как объединение многоквартирных домов. Как отмечает В.Т. Батычко: «некорректность формулировки п. 1 части 2 ст. 136 ЖК РФ, нельзя не заметить, что многоквартирные дома объединяться не могут (они являются объектами гражданских правоотношений, а не их субъектами). Объединяться могут только собственники помещений. Из этого следует, что создать товарищество собственников жилья вправе только собственники жилых помещений многоквартирного дома» (2, 7).

В Эстонии существуют две совершенно разные формы объединений лиц с целью управления многоэтажного дома: сообщества и ассоциации как две формы администрирования, которые имеют схожие цели. Но Эстонский Законодатель признает так называемую, пассивную правоспособность сообществ собственников многоэтажного дома. В государственной регистрации таких организаций необходимости нет. Что касается Ассоциаций собственников многоэтажного дома, то последние проходят регистрацию и считаются некоммерческими организациями (6, 103-113).

Как мы отметили выше, одной из форм управления многоэтажным домом является управление со стороны постороннего управляющего лица (юридического или физического) действующего на основании договора управления. К сожалению, в азербайджанской практике все еще не существует такого понятия как внешний управлявший. Хотя в Жилищном Кодексе Азербайджана содержится ряд интересных норм, регулирующих вопросы управления многоэтажного дома внешним управляющим. Так, согласно статье 142 Жилищного Кодекса Азербайджана, Собственники квартир в многоэтажном доме обязаны заключить двусторонний договор с управляющим многоэтажного дома. Договор управления многоквартирным зданием заключается в письменной форме путем составления одного документа, подписанного сторонами. При выборе управляющей организации общим собранием собственников помещений в многоквартирном здании с каждым собственником помещения в этом здании заключается договор управления на условиях, указанных в решении общего собрания. В той же норме указана дефиниция договора управления многоэтажного дома. Так, согласно указанной статье «по договору управления многоквартирным зданием одна сторона (управляющая организация) по поручению другой стороны (собственников помещений в здании, органов управления товарищества собственников жилья либо органов управления жилищно-строительного кооператива или органов управления иного специализированного потребительского кооператива) в течение согласованного срока за плату обязуется оказывать услуги и выполнять работы по надлежащему содержанию и ремонту общего имущества в

этом здании, предоставлять коммунальные услуги собственникам помещений в этом здании и пользующимся помещениями в этом здании лицам, осуществлять иную деятельность, направленную на достижение целей управления многоквартирным зданием». В договоре управления многоквартирным зданием должны быть указаны следующие условия:

1. состав общего имущества многоквартирного здания, в отношении которого будет осуществляться управление, и адрес данного здания;

2. перечень услуг и работ по содержанию и ремонту общего имущества в многоквартирном здании, порядок изменения такого перечня, а также перечень коммунальных услуг, которые предоставляет управляющая организация;

3. порядок определения цены договора, размера платы за содержание и ремонт жилого помещения и за предоставляемые управляющей организацией коммунальные услуги, а также порядок внесения этой платы;

4. порядок осуществления контроля за выполнением управляющей организацией ее обязательств по договору управления многоквартирным зданием.

Необходимо добавить, что договор управления многоквартирным зданием является обычным двусторонним договором, основывающимся на равноправии сторон. В договоре управления многоквартирным зданием устанавливаются одинаковые условия для всех собственников (нанимателей, пользователей) помещений в многоквартирном здании, и размер вносимой собственниками (нанимателями, пользователями) платы может отличаться только в зависимости от участия в расходах на содержание общего имущества пропорционально размеру жилого помещения и объема фактически использованных коммунальных услуг. Данный договор заключается на срок не менее чем один год и не более чем пять лет, а в случае, указанном в статье 141.6 Жилищного Кодекса, на срок не менее чем один год и не более чем три года. При отсутствии заявления одной из сторон о прекращении договора управления многоквартирным зданием по окончании срока его действия договор считается продленным на тот же срок и на тех же условиях, какие были предусмотрены в нем. Если иное не установлено договором управления многоквартирным зданием, управляющая организация обязана приступить к выполнению данного договора не позднее чем через тридцать дней со дня его подписания. Изменение и (или) расторжение договора управления многоквартирным зданием осуществляются в порядке, предусмотренном гражданским законодательством и договором. Собственники помещений в многоквартирном здании вправе расторгнуть в одностороннем порядке договор управления многоквартирным зданием, заключенный по результатам открытого конкурса, предусмотренного статьей **141.5 Жилищного Кодекса Азербайджана**, по истечении каждого последующего года

со дня заключения данного договора, при условии, что до истечения срока действия данного договора общим собранием собственников помещений в многоквартирном здании принято решение о выборе или об изменении способа управления этим зданием.

Собственники помещений в многоквартирном здании на основании решения общего собрания собственников помещений в данном здании вправе отказаться в одностороннем порядке от исполнения договора управления многоквартирным зданием, если управляющая организация не выполняет условий этого договора.

Дело в том, что процесс создания рынка труда внешних управляющих предпринимателей или же управляющих компаний не такой уж простой. Даже в Германии он состоялся в течении определенного времени. Собственники сегодня предъявляют все больше требований к качеству обслуживания и профессионализму, честности и порядочности управляющего. Так, в Германии для получения разрешения на работу управляющим претендент получает справку о благонадежности в органах юстиции и после этого обращается в подразделение мэрии, ведающее ремеслами (Gewer-beamt), где при наличии профильного образования и справки о благонадежности получает разрешение на работу управляющим – маклером по недвижимости»

Еще одной важной деталью является то, что многие жители путают значение имущества ТСЖ или ОСМД и общее имущество многоэтажного дома. Они совершенно разные формы собственности. Но необходимо отметить, что имущество ТСЖ не подлежит разделу между членами товарищества, поскольку направляется на решение уставных задач. Общее имущество собственников помещений в многоквартирном доме не может быть передано в собственность товариществу собственников жилья, поскольку всегда остается общим имуществом собственников помещений и переходит в собственность только вместе с соответствующим помещением. Нормы содержащие такое правило содержатся в законодательствах всех вышеперечисленных государств.

Как мы отметили выше, целью создания организации по управлению общим имуществом в многоквартирном доме является содействие использованию как собственного имущества собственников, а также управлению, содержанию и использованию их общего имущества. В связи с этим необходимо добавить, что вопросы общей собственности урегулированы не одинаково в законодательствах отмеченных стран. Так, согласно ст. 5 Закона Украины «Об особенностях осуществления права собственности в многоквартирном доме», общее имущество многоквартирного дома является общей совместной собственностью совладельцев. А в Германии, Беларуси, Азербайджане, Грузии и Молдове такие объекты принадлежат на праве общей долевой собственности собственникам многоквартирного дома. По сути, Украинский Законодатель, установ-

ливая такое правило, выступило из традиционно цивилистической позиции, согласно которой собственники не вправе распорядиться объектами общей совместной собственности по отдельности. Так, согласно вышеотмеченной статье Украинского Законодательства: «общее имущество многоквартирного дома не может быть разделено между совладельцами, и такие совладельцы не имеют права на выделение в натуре доли из общего имущества многоквартирного дома». Нормы с идентичным смыслом предусмотрены также и в Законодательствах других стран – партнеров. Но эти страны в отличие от Украинского Законодательства устанавливают режим общей долевой собственности по отношению объектам общего пользования в многоквартирном доме по той причине, что доли собственников влияет на объём бремени расходов, по содержанию объектов общей собственности. Согласно **статье 227.1. Гражданского Кодекса** Азербайджанской Республики, понятие общее имущество собственников многоквартирного дома охватывает следующие объекты: общие помещения, несущие конструкции дома, механическое, электрическое, санитарно-техническое и иное оборудование за пределами или внутри квартиры, обслуживающие более одной квартиры, а также земельный участок, на котором оно расположено. В действующем жилищном Кодексе Азербайджанской Республики это определение дано в более широком содержании и раскрывает суть объектов общей собственности в многоквартирном доме. Так, согласно **статье 35.1. Жилищного Кодекса**: «собственникам помещений в многоквартирном здании принадлежат на праве общей долевой собственности помещения в данном здании, не являющиеся частями квартир и предназначенные для обслуживания более одного помещения в данном здании (в том числе межквартирные лестничные площадки, лестницы, лифты, лифтовые и иные шахты, коридоры, технические этажи, чердаки, подвалы, в которых имеются инженерные коммуникации, иное обслуживающее более одного помещения в данном здании оборудование (технические подвалы), а также крыши, ограждающие несущие и ненесущие конструкции данного здания, механическое, электрическое, санитарно-техническое и иное оборудование, находящееся в данном здании за пределами или внутри помещений и обслуживающее более одного помещения, земельный участок, на котором расположено данное здание, с элементами озеленения и благоустройства и иные предназначенные для обслуживания, эксплуатации и благоустройства данного здания объекты, расположенные на указанном земельном участке) (далее — общее имущество в многоквартирном здании)». В той же самой статье отмечено, что «: границы и размер земельного участка, на котором расположено многоквартирное здание, определяются с учетом требований земельного законодательства и законодательства о градостроительной деятельности». Хотя ни земельное, ни градостроительное законодательство Азербайджана не содержат ничего относительно принципов определения

границ придомового участка. Единственной проблемой в этой области является определение границ земельного участка, являющегося общей собственностью жильцов дома, на которой стоит тот или иной жилой дом. Начиная с 2014 года, то есть начала создания первых Обществ Собственников Жилья на территории Азербайджана этот вопрос превратился в основную тему дискуссий между специалистами данной области. К сожалению новый Жилищный Кодекс не отвечает на этот вопрос. Полагаем, что правительство в ближайшем будущем примет подзаконный акт, регулирующий данный вопрос. В Российском законодательстве для определения границ придомового участка прибегли к использованию двух критерий: установления кадастра и подготовки проекта межевания территории. Иными словами, границы земельных участков, на которых расположены многоквартирные дома, устанавливаются посредством подготовки проектов планировки территорий и проектов межевания территорий, которые утверждаются главой местной администрации поселения, главой местной администрации городского округа с соблюдением процедуры публичных слушаний в соответствии со статьей 46 Градостроительного Кодекса Российской Федерации». Межевание земельных участков осуществляется в соответствии с «Положением о порядке установления границ землепользований в застройке городов и других поселений». Порядок определения размеров и установления границ земельных участков, на которых расположены многоквартирные дома, установлен «Положением об определении размеров и установлении границ земельных участков в кондоминиумах» (4, 37).

ЛИТЕРАТУРА

1. Афонина А. Б. Жилищное право. Курс лекций. М.: Эксмо. 2009. 240 с
2. Батычко В.Т. Жилищное право Конспект лекций. Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2009. 25 с.
3. Кудашкин А.В. Жилищное право. М.: За права военнослужащих. 2005. 381 с.
4. Лыкова Т.Б., Румянцева М.С., Генцлер И.В., Колесников И.В., Гордеев Д.П. Основы управления общим имуществом в многоквартирном доме. Рекомендации собственникам. Тверь: Научная книга, 2009. 232 с.
5. Томас Яницки Санитарное жилье в Германии-путь к успеху- Житлово-комунальне господарство України, 2011, № 1, с. 54-56
www.iwoev.org/fileadmin/Dokumente/.../Jurnal_1_34__2011_Artikel_Janicki_ru.pdf
6. Priidu Pärna Development of Apartment Ownership Legislation in Estonia in 1994–2009 and Reform Plans in the Context of European Judicial Practice. P. 103-113. JURIDICA INTERNATIONAL XVI/2009. www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2009_1_103.pdf
7. Sanda Geipele1, Ineta Geipele2, Dace Slava3, Iveta Stamure4 SOCIAL, ECONOMIC AND LEGAL PROBLEMS OF HOUSING MANAGEMENT IN LATVIA- 7th International Scientific Conference «Business and Management 2012” May 10-11, 2012, Vilnius, LITHUANIA p. 631-638/
https://www.researchgate.net/publication/268603315_Social_Economic_and_Legal_Problems_of_Housing_Management_in_Latvia

**BƏZİ POSTSOVET ÖLKƏLƏRİNDƏ ÇOXMƏNZİLLİ BİNA
MÜLKİYYƏTÇİLƏRİNİN ÜMUMİ ƏMLAKI VƏ
ONUN İDARƏ OLUNMASI ÜSULLARI**

A.S.TALİBOV

XÜLASƏ

Məlumdur ki, sovetlər dövrünün mənzil qanunvericiliyində çoxmənzilli binalardakı ümumi istifadə sahələrinin idarə edilməsi məsələsi diqqət mərkəzində durmurdu. Bunun əsas səbəbi onda idi ki, bu sahələr dövlətin balansında olan Mənzil İstismar Sahələri tərəfindən idarə edilirdi. Lakin müasir dövrdə bütün postsovetlər məkanına aid olan dövlətlərdə müvafiq sahəni tənzimləyən qanunvericiliyə dəyişikliklər edildiyindən mənzil istismar sahələrinin fəaliyyətini nəzərdə tutan normalar da yoxdur. Belə vəziyyətdə çoxmənzilli bina sakinlərinin ümumi istifadəsində olan sahələrin yeni idarəedən subyektləri yaranmışdır. Bu kimi idarəetmə üsulları arasındakı fərqlər təqdim olunan məqalədə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: çoxmənzilli binalar, mülkiyyətçilərin ümumi əmlakı, binanın idarəedilməsi, idarəetmə üsulları.

**THE COMMON PROPERTY OF OWNERS IN MULTI APARTMENT
BUILDING AND WAYS OF ITS MANAGEMENT**

A.S. TALIBOV

SUMMARY

It is known that, in the housing legislation of the Soviet era the management of common areas of multi-apartment buildings did not stand in the spotlight. The main reason was that common areas of buildings were managed by state housing companies. But nowadays, all countries belonging to the post-Soviet space have made changes to the legislation regulating management of the housing sector. This legislation has no rules related to the activity of state housing companies. This stipulates emergence of new management subjects. Differences between the management techniques of these subjects are investigated and presented in the article.

Key words: multi-apartment building, common property of owners, management of an apartment building, types of management.

UOT 347/73(47)**MALİYYƏ HÜQUQUNUN PREDMETİNƏ YENİ BAXIŞ:
İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ****Ə.Ə.ƏLİYEVƏ*****Bakı Dövlət Universiteti******asmer_1985@yahoo.com***

Maliyyə hüquq elmi dövlətin və bələdiyyələrin maliyyə fəaliyyəti prosesində yaranan problemləri öyrənir. Maliyyə hüququ o münasibətləri tənzimləyir ki, orada bu münasibətlərin əsas obyektləri büdcə, vergi, rüsumlar, audit, bank fəaliyyət, valyuta fəaliyyəti kimi maliyyə mexanizmləridir. Maliyyə hüququnun predmetinin dəqiq müəyyən edilməsi maliyyə hüquq elmində problem olaraq qalır. Alimlər hesab edirlər ki, müasir dövrdə maliyyə hüququnun predmeti dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır. Belə ki, ölkənin maliyyə sisteminin özündə köklü dəyişikliklər baş verməkdədir. 2015-2016-cı illərdə bank və valyuta sistemi sahəsində baş verən problemlərlə bağlı yeni institutlar yarandı ki, bunlar da elmi cəhətdən tədqiq olunmağa ehtiyac duyur. Məqalə məhz bu problemlərə həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: maliyyə hüququ, hüququn predmeti, dövlətin maliyyə fəaliyyəti

Sahəvi hüquq elmlərinin ən qəliz və mübahisəli mövzularından biri, bəlkə də birincisi onların predmetinin dəqiq müəyyən olunmasıdır.

Hüquq sahəsi predmetinin hamı tərəfindən qəbul edilən tərifinə vardır. Məsələn, 1979-cu ildə M.Məlikova tərəfindən yazılmış “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” dərslərində hüququn predmetinin izahı belə verilir: hüququ nizamlaşdırmanın predmetini hüquq normalarının təsir göstərdiyi ictimai münasibətlər təşkil edir. Hər bir hüquq sahəsinin müstəqil hüquq nizamlaşdırma predmeti vardır və bununla da hüquq sahələri bir-birindən fərqlənir... göründüyü kimi, hüquqi nizamlaşdırmanın predmetini konkret münasibətlər deyil, eynicinsli, yekcins ictimai münasibətlər dairəsi təşkil edir. Hüquq normalarının müstəqil hüquq sahələrinə ayrılması üçün həmin normaların miqdarı deyil, məhz bu əlamət mühüm əhəmiyyətə malikdir (1, 269-270). Hüquq fakültələrinin birinci kursundan tələbələrə az qala əzbərlənən tərifdə izahat belədir ki, predmet “nəyi öyrənir?” sualına cavab verir. Lakin məhz bu öyrənilən “nə” bir çox sahələrdə, xüsusən də maliyyə hüququ kimi kompleks hüquq sahələrində cavabını tapmaqda çətinlik çəkdiyimiz suallardan biridir.

A.Mirzəyeva özünün “Maliyyə hüququ” adlanan dərslərində Maliyyə hüququna belə bir anlayış verir: Maliyyə hüququ – ictimai inkişafın hər hansı dövründə dövlətin vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsinin təmin olunması üçün maliyyə fəaliyyəti prosesində meydana çıxan ictimai münasibətləri nizama salan hüquq normaları məcmusudur (2, 28). Müəlliflər belə bir fikir

dədirlər ki, maliyyə hüququnun predmeti son illərə doğru əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməkdədir. Q.F.Ruçkina adlı müəllif qeyd edir ki, dövlətin maliyyə fəaliyyətinin qeyri-dövlət kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi maliyyə hüququnun predmetini genişləndirir (8, 61). Karaseva isə daha irəli gedərək hesab edir ki, maliyyə hüququnun predmetinə başqa cür baxmaq zamanı gəlmişdir (6, 46). Təsadüfi deyil ki, Y.Y.Qraçyovanın redaktəsi altında yazılmış “Maliyyə hüququ” dərsliyində isə qeyd olunur ki, maliyyə hüququ maliyyə hüququ *publik* maliyyə fəaliyyəti prosesində yaranan ictimai münasibətləri tənizmləyir (5, 16).

L.K. Voronova qeyd edir ki, maliyyə hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlərdə dövlət pul fondlarının (gəlirlərin) planlı formalaşma, bölüşdürülmə və istifadəsi, eləcə də bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı göstərilən proseslər üzərində nəzarət funksiyaları arasında məcburi əlaqə olması xarakterikdir (4, 55).

Maliyyə hüququ bizə sovet hüquq məktəbinin hədiyyəsidir. Doğrudur, hüquq fakültələrində Maliyyə hüququ Rusiyada hələ sovet quruluşu bərqərar olunanadək imperiya dövründən tədris olunurdu (3, 306). Belə ki, XIX əsrin 30-40-cı illərində 1835-ci il İmperator fərmanına uyğun olaraq maliyyə hüququ tədris proqramlarına daxil edilməyə başlanmışdı. 1865-ci ildə Moskva universitetinin professoru F.B.Milhauzen ilk “Maliyyə hüququ” dərsliyini çap etdirmişdi. Sonralar sovet quruluşu yaranandan sonra 1939-cu ilədək maliyyə hüququ, ümumiyyətlə, ittifaq ölkələrinin hüquq fakültələrinin proqramlarından çıxarıldı, yalnız 1939-cu ildən sonra tədris olunmağa başlandı. Milli hüquq məktəbinə gəldikdə isə 1919-cu ildə ADR dövründə yaradılan ilk ali məktəbimiz olan BDU-də hüquq fakültəsi yox idi, onun yaranması yalnız sovet işğalı altında olduğumuz dövrə təsadüf etdiyinə görə milli hüquq məktəbinin yaradılmasını da o dövrdən başladığını qəbul etmək məcburiyyətindəyik.

Sovet hüquq məktəbindən bizə qalan tərif budur ki, maliyyə hüququnun predmetini dövlətin (indiki zamanda həm də bələdiyyələrin) maliyyə fəaliyyəti prosesində yaranan münasibətlər təşkil edir. Nəzərinizə çatdırmaq istəyirik ki, sovet hüquq məktəbi maliyyə hüququ dedikdə yalnız dar çərçivədə olan münasibətləri-büdcə hüquq münasibətlərini başa düşürdü. “Dövlətin maliyyə fəaliyyəti” anlayışı isə olduqca genişdir və təcrübə göstərir ki, zaman –zaman o ya daralır, ya da genişlənir. Məsələn, Karaseva öz məqaləsində göstərir ki, bank fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi kompleks xarakterlidir və yalnız bir hissəsi maliyyə hüququnun predmetinə daxildir. Müəllif bunu öz ölkələrindəki Mərkəzi Bankın səlahiyyətlərinin son illər dəyişməsi ilə əsaslandırır. (Paralel dəyişikliklər bizdə də olduğu üçün bu reallıqların bizimlə də əlaqəli olduğunu qeyd edə bilərik).

Başqa bir fikir. Bəzi müəlliflər təkidlə qeyd edirlər ki, bank əmanətlərinin sığortalanması fondunun tənzimlənməsi ilə bağlı münasibətlər qeyri-dövlət təbiətli olmasına baxmayaraq maliyyə hüququnun predmetinə daxil edilməlidir (9, 23).

Bundan əlavə, audit kimi bəzi yeni institutların son illərdə maliyyə hüququnun predmetinə daxil olması da müəlliflərin fikrincə şübhə doğurmur.

Audit xidməti öz-özlüyündə sərbəst auditorlar və audit şirkətləri tərəfindən həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətinin-konkret olaraq əvəzi ödənilən xidmət növlərindən biridir. Dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən aparılmadığı üçün audit, əslində dövlət və ya bələdiyyə maliyyə nəzarəti kimi qəbul edilə bilməz. Lakin “Audit xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu bütün təsərrüfat subyektləri üçün ildə bir dəfədən az olmayan məcburi audit keçirilməsini tələb edir. Karaseva hesab edir ki, məhz bu audit xüsusi yox, publik-hüquqi xarakter daşıyır, çünki;

- Dövlət tərəfindən səlahiyyətləndirilmiş audit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir;

- Yoxlama aparılan şəxs üçün publik-hüquqi xarakterli vəzifələr müəyyən edir;

- Publik-hüquqi maraqlara əsaslanır və audit təşkilatı publik funksiyanı yerinə yetirir;

- Publik-hüquqi maraqların qorunmasına yönəlir və publik-hüquqi xarakter daşıyır (6, 48).

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə hesab etmək olar ki, kommersiya təşkilatı tərəfindən həyata keçirilsə də məcburi audit dövlət tərəfindən müəyyən olunan publik maraqların qorunmasına yönəldiyi üçün publik maliyyə nəzarətinin bir növü kimi nəzərdən keçirilməlidir və maliyyə nəzarətinin bir növü olan auditdə publik-hüquqi aksent daha çox olduğuna görə maliyyə hüququnun predmetinə daxil edilməlidir.

Maliyyə hüququnun predmetinin müəyyən olunmasında daha bir mübahisə Azərbaycan hüquq sistemi üçün yenilik olan publik hüquqi şəxslərin maliyyə fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onların maliyyə fəaliyyəti publik hüquqları, yoxsa mülki hüquqları tənzimlənməlidir?

Hesab edirik ki, baxmayaraq ki publik hüquqi şəxslər dövlət və ya bələdiyyə müəssisələri deyil, onlara “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun 2.2-ci maddəsində verilmiş tərifin şərhinə bizə belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onların da maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri maliyyə hüququnun predmetinə daxil olmalıdır.

Qeyri-dövlət təbiətli olmasına baxmayaraq, bank əmanətlərinin sığortalanması fondlarının maliyyəsinin də maliyyə hüququnun predmeti çərçivəsində öyrənilməli olduğunu iddia edən müəlliflər mövcuddur. Əslində bank əmanətlərinin sığortalanmasının qeyri-dövlət təbiətli olub-olmamasının özü də mübahisəlidir, çünki burada söhbət adi qaydada əmanətlərin sığortalanmasından getmir, məhz Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun vəsaitləri hesabına sığortalanmaqdan gedir ki, bunu da birmənalı olaraq qeyri-dövlət təbiətli maliyyəyə tələndirmə kimi nəzərdən keçirə bilmərik. Əmanətlərin Sığortalanması Sistemi son bir neçə onillikdə dünya bank sistemində aktual olan məsələyə çevrilib,

xüsusən də dünya iqtisadiyyatında və dövlətlərin bank sistemlərində baş verən iqtisadi böhranlar əmanətlərin sığortalanması sistemlərinin yaradılmasını və bu sistemlərə mütləq qaydada dövlət nəzarətinin mövcudluğunu şərtləndirdi. Əmanətlərin sığortalanması institutu Azərbaycan üçün yeni bir anlayışdır. 2006-cı ildə Beynəlxalq Əmanətlərin Sığortalanması Assosiasiyasına (İADİ) üzv olan Respublikamızda bu assosiasiyanın tələblərinə uyğun olaraq 9 fevral 2007-ci il Prezident Fərmanı ilə “Əmanətlərin Sığortalanması Fondu” yaradıldı və 12 avqust 2007-ci ildən etibarən fond fəaliyyətə başladı. Beynəlxalq Əmanətlərin Sığortalanması Assosiasiyası özü isə 2002-ci ilin mayında İsveçrə qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmışdır, qeyri-hökumət təşkilatıdır, 83 üzvü vardır, İsveçrənin Bazel şəhərində yerləşir (10).

Respublikamızda Əmanətlərin Sığortalanması Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 2006-cı il tarixli 226-IIIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu ilə tənzimlənir və qanunun 1-ci maddəsində deyilir ki, Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Qanunun 11-ci maddəsinə əsasən fondun gəlirlərinin böyük hissəsi məhz dövlət büdcəsi və Mərkəzi Bankın vəsaitləri hesabına formalaşır. Deyilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bank əmanətlərinin sığortalanması institutu həqiqətən də maliyyə hüququnun predmeti çərçivəsində öyrənilməlidir.

Araşdırmalarımız maliyyə hüququna verilmiş izahın, ya da tərifin bir qədər dəyişirilməli olduğunu şərtləndirir. Deməli, müasir dövr üçün maliyyə hüququ-publik maliyyə fəaliyyətini tənzimləyən münasibətlərin məcmusudur. Burada publik maliyyə fəaliyyəti-dövlət orqanları, onun səlahiyyətli orqanları, bələdiyyələr, eləcə də dövlət tərəfindən səlahiyyətləndirilmiş publik (ictimai, sosial) məsələləri həll etməyə istiqamətlənmiş qeyri-dövlət təsisatları tərəfindən publik məsələlərin həlli prosesidir. Burada dövlət olmayan təsisat tərəfindən həyata keçirilən maliyyə fəaliyyətinə misal olaraq məcburi audit göstəririksə, qeyri-dövlət təşkilatı tərəfindən, lakin dövlət tərəfindən istənilən sferada publik problemlərin həlli məqsədilə yaradılan qurumların maliyyə fəaliyyəti dedikdə isə, publik hüquqi şəxslərin maliyyə fəaliyyətini başa düşürük.

Maliyyə hüququnun predmeti ilə bağlı digər məsələni mütəxəssislər iqtisadi böhranlarla əlaqələndirirlər. Məsələn, bəzi müəlliflər hesab edir ki, dövlətdə baş verən iqtisadi və maliyyə böhranları da maliyyə hüququnun predmeti çərçivəsində öyrənməlidir. Əlbəttə, bir qədər mübahisələndirilə bilər, çünki maliyyə böhranları, onların səbəbləri və aradan qaldırılma üsulları iqtisad elmi kimi Maliyyə elminin öyrəndiyi məsələlərdir. Lakin burada məsələnin başqa bir tərəfi də vardır ki, maliyyə böhranları dövlətin maliyyə fəaliyyəti prosesinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Başqa bir məsələ milli maliyyə hüququ və beynəlxalq maliyyə hüququnun predmetlərinin fərqləndirilməsidir. İqtisadi termin kimi ümumdünya maliyyə sisteminin mövcudluğu heç kəsdə şübhə doğurmur. Və dünyada gedən maliyyə proseslərinin hər bir dövlətin daxili maliyyə sisteminə təsirsiz ötürülməsi də hamı tərəfindən qəbul olunan reallıqdır. Bu proseslər beynəlxalq maliyyə hüququnun predmetinə daxil olsalar da, milli maliyyə hüququ çərçivəsində, demək olar ki, öyrənilmir. Müəlliflər belə hesab edirlər ki, bu mövzuların da maliyyə hüququnun predmetinə daxil edilməsinin vaxtı gəlib çatmışdır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək, maliyyə hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlərin hamıya məlum olan təsnifatına alternativ olaraq müəlliflər “məqsədli” xarakterinə görə onları 3 qrupa bölməyi təklif edirlər:1) “hakimiyyət” xarakterli büdcələrin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər. Bu münasibətlər dövlətin maliyyə fəaliyyəti anlayışına daxil olur və özündə dövlət orqanlarının həm normayaradıcılıq, həm də faktiki fəaliyyətini birləşdirir; 2) stabil dövlət maliyyə sistemi yaradılmasına yönələn münasibətlər. Buraya emissiya və valyuta hüququ, bank sisteminin tənzimlənməsi, qiymətli kağızların dövriyyəsinin tənzimlənməsi, hesablaşma münasibətlərinin tənzimlənməsi aiddir; 3) bu qrupa dövlətin sosial funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan maliyyə fəaliyyəti daxildir: sığorta, kredit, mühasibat uçotu və s. (7, 116).

Əlbəttə, bu fikirlər birmənalı olaraq qəbul edilə bilməz. Məsələnin başqa tərəfi də var: bu qədər fərqli və bir-birindən az əhəmiyyət daşımayan həcm etibarilə kifayət qədər geniş tərkibli münasibətlərinin vahid hüquq sahəsi adı altına yığılması və tədris olunması onun tədrisinin və tədqiqatların keyfiyyətinə də zərər vura bilər. Təsədüfi deyil ki, maliyyə hüququnun bir çox klassik institutları Qərb hüquq məktəblərində (istər qitə, istər anqlo-sakson hüquq sistemində) müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınır və tədris olunur. Amma hər bir halda bu sahələrin hamısının dövlətin və bələdiyyələrin (indi həm də artıq publik şəxslərin və bəzən, hətta qeyri-dövlət müəssisələrinin) maliyyə fəaliyyəti prosesində yaranan münasibətləri tənzimləyən normaların məcmusu olması heç kəsdə yəqin ki şübhə doğurmur.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, cəmiyyətdə və dünyada baş verən yeni iqtisadi və maliyyə prosesləri, maliyyə böhranları, yeni maliyyə institutları bu sahələrin hüquqi tənzimlənməsini şərtləndirir və hüquq sahəsi kimi maliyyə hüququnun predmetinə yenidən baxılmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məlikova M. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi/Əli məktəblər üçün dərs vəsaiti. B.:1979, 298s.
2. Mirzəyeva A. Maliyyə hüququ/Dərslik. Bakı: 2008, 430s.
3. Əliyeva Ə.Ə. Maliyyə hüquq elminin inkişaf istiqamətləri//Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi.17-ci buraxılış. Bakı: 2007, s.305-309
4. Советское финансовое право: учебник / [Воронова Л.К., Горбунова О.Н., Давыдова А.А. и др.]; отв. ред. Л.К.Воронова, Н.И.Химичева. – М.: Юридическая литература, 1987, 469 с.
5. Финансовое право:учебник/под ред. Е.Ю. Грачевой. М.: 2011, 566 с.

6. Карасева М.В. Предмет финансового права: новые подходы. Материалы международной научно-практической конференции «Государство и право: вызовы XXI века». М.: 2009, 160
7. Назаров В.Н. О предмете финансового права. Материалы международной научно-практической конференции «Государство и право: вызовы XXI века». М.: 2009, 160 с.
8. Ручкина Г.Ф. Финансово-правовое регулирование фондов денежных средств коммерческих организаций// Финансовое право, 2004, №2
9. Турбанов А.В. Финансово-правовые основы создания и функционирования системы страхования банковских вкладов в РФ. Автореф. дис....д-ра юр.наук. М.: 2004
10. <http://iadi//org>

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕДМЕТУ ФИНАНСОВОГО ПРАВА: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

А.А.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Наука финансового права изучает проблемы касающаяся финансовой деятельности государства и муниципальных образований. Финансовое право охватывает отношения, где основными объектами данных отношений являются финансовые механизмы, к числу которых относятся бюджет, налоги, пошлины, аудит, банковская, валютная деятельность и другие. Предмет финансового права остается в центре дискуссии в науке финансового права. Ученые предполагают, что на современном этапе развития финансовых отношений предмет финансового права подвергается изменению. Та как, в республике в самой области финансовой системы произошли коренные изменения. В связи с произошедшими проблемами в области банковской и валютной системы в 2015-2016 гг. были учреждены новые институты, которые требуют правовой анализ. Статья посвящена этим проблемам.

Ключевые слова: финансовое право, предмет права, финансовая деятельность государства

MODERN GLANCE TO THE SUBJECT OF THE FINANCIAL LAW: DEVELOPING PROSPECTS

A.A.ALIYEVA

SUMMARY

The science of financial law is studying the problems concerning the financial activity of the government and municipals. Financial law covers relations, where the main subjects of these relations are financial mechanisms, such as budget, taxes, duties, audit, bank and currency activity of the government and others. Economical and financial relations are changing day by day. New financial institutions, economical and financial crisis in the country and around the world make us review the theory of the subject of financial law. The article is dedicated to these problems.

Key words: financial law, subject of law, financial activity of the government

UOT 930.22.

94(479.24).

327.

**GEOSİYASİ REALLIQLARIN DƏYİŞMƏSİ FONUNDA
MİLLİ MARAQLARIN TƏMİN EDİLMƏSİNƏ DAİR MƏSƏLƏLƏR**

B.E.NƏBİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

bextiyar030@hotmail.com

Məqalədə geosiyasi reallıqların dəyişməsi fonunda milli maraqların təmin edilməsi məsələləri tədqiq edilir. İlk öncə müasir geosiyasi reallıqların dəyişməsinin sürətinə və eləcə də bu dəyişmənin milli dövlətlərə təsiri öyrənilir. Tədqiqatın növbəti hissəsində milli maraqların izahı verilir. Sonra isə Azərbaycanın milli maraqlarının təmin edilməsi işində görülən işlərdən bəhs edilir. Yekunda müəllif məsələ ilə bağlı fikirlərini ifadə edir.

Açar sözlər: ABŞ, Azərbaycan Respublikası, çoxqütblü dünya, geosiyasət, milli maraqlar, beynəlxalq münasibətlər

Müasir dünyada baş verən hadisələr və cərəyan edən proseslər öz intensivliyi ilə seçilməkdədir. SSRİ-nin süqutundan sonra dünyada bir müddət bir-qütblülük yarandı. Ancaq hal-hazırda, mütləq bir şəkildə təkqütblü dünyadan danışmaq mümkün deyildir. Belə ki, artıq informasiyanın yayılması intensivliyi, iqtisadi inkişafın fərqliliklərinin yaranması, ictimai şüura təsir imkan və vasitələrinin çoxalması tək qütblü dünyanın öz yerini tədricən çoxqütblülüyə verməyə başladığının göstəricisidir.

Nəzəri araşdırmalarda ilk diqqəti çəkən isə beynəlxalq əlaqələr sisteminin dəyərləndirilməsidir. K.J.Holsta görə, beynəlxalq sistem siyasi vahidlərin birləşməsi olaraq qiymətləndirilməlidir (10). Beynəlxalq sistem daxilində fəaliyyət göstərən siyasi vahidlər onun daxilində ilk öncə özlərinin milli maraqlarını təmin etməyə çalışırlar. Əslində bu normaldır. Sadəcə olaraq, bir sıra hallarda milli maraqların təmin edilməsi zamanı ümumbəşəri prinsiplərin pozulması regional və qlobal problemlərin yaranmasına gətirib çıxardır. İkiqütblü sistemin sona çatmasıyla birlikdə, bu çərçivədə dövlətlər qarşılaşdıqları yeni və ani dəyişikliklər sonrasındadır sabit qalan məsələ dövlətlərin milli mənfəətləri olmuşdur. Milli maraqların təmin edilməsi hər zaman istənilən dövlət üçün aktual olmuşdur. Burada fərq yalnız zamanına görə metod və üsullarda, habelə mexanizmlərdə görünən dəyişikliklərdir.

Milli maraqların təmin edilməsində dövlət siyasətinin formalaşması dünya geosiyasətindəki cari tendensiyaların, özünün və tərəfdaşlarının, habelə beynəlxalq və regional aktorların fəaliyyətindəki perspektivlərin ehtimal edilməsi ilə bağlıdır (6). İlk növbədə onu demək lazımdır ki, cari tendensiyalar müxtəlif metodlarla və mexanizmlərlə araşdırılır. Böyük dövlətlərin milli maraq dairələri haqqında müfəssəl informasiyalar əldə edilir. Tutaq ki, hazırda dünyanın aparıcı dövlətlərindən olan ABŞ öz milli maraq dairələrini dərəcələrə ayırır. Məsələ ilə bağlı olaraq ABŞ-ın keçmiş prezidenti B.Obamanın ifadə etdiyi maraqlı bir fikir vardır. Amerika millətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı istənilən strategiya, istənilən fikir onun üzərində qurulmalıdır ki, ABŞ lider olmalıdır (4). Buradan da görüldüyü kimi bu prioritet artıq ABŞ ilə bağlı münasibətlərin tənzim edilməsi zamanı regional liderlər, eləcə də digər dövlətlər tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Digər bütün üsürlər isə ABŞ-ın liderliyinin təmin edilməsinə xidmət edəcəkdir. Ola bilər ki, ABŞ bir prezident zamanı bunu demokratiya məsələlərini qabartmaqla etsin, ola bilər ki, digərinin zamanında terrorizm ilə mübarizə ilə bağlasın. Misal üçün, kiçik C. Buş zamanında ABŞ xarici siyasətinin imperativi terrorizmlə mübarizə idisə, B.Obama zamanında insan hüquqları və demokratiyanın pozulması ilə bağlı müəyyən fikirlər səsləndi. D.Tramp isə öz növbəsində yenə də əsas olaraq beynəlxalq terrorizm problemlərini qabartmaqdadır. Dünyanın üzləşdiyi sonuncu Qətər ətrafındakı böhran bunu deməyə əsas verir. Maraqlarda dəyişiklik olduğu zaman dünənki müttəfiqlər təhlükəyə çevrilə bilər. Bir daha ABŞ xarici siyasətindən bir misal verə bilərik. ABŞ Xarici İşlər Nazirliyi işçisi Johm Kelly İraqın Küveyt sərhədini keçməsi halında ABŞ-ın hadisəyə müdaxilə edəcəyinə məcbur edən bir razılaşmanın olmadığını ifadə etmişdir. Lakin daha sonra siyasi konyukturun dəyişməsi və ABŞ-ın planladığı addımlar nəticəsində bu hadisə və proseslər İraqın tamamilə ABŞ nəzarətinə keçməsi ilə nəticələndi. 1991-ci ildə birinci mərhələsi başlayan proses 2003-cü ildə ABŞ ordusunun İraqa girməsi ilə nəticələndi.

Dünyanın ikinci gücü sayılan Rusiyanın milli maraqlarını müəyyən etməsi dünyadakı geosiyasi reallıqlara birbaşa təsir edir. Rusiya Federasiyasının milli maraqları ***coxgütblü dünyada*** strateji sabitlik və qarşılıqlı faydalı əlaqələrin qorunması üçün onun dünya gücünə çevrilməsini nəzərdə tutur (8). Rusiyada çox narahtdırlar ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra ABŞ özünü xüsusi bir mövqedə görür, dünyanın tək lideri olmağa cəhd edir (7). Buradan görürük ki, Rusiyanın milli maraq anlayışının müəyyən edilməsi onunla ABŞ-ı qarşılaşdırır. ABŞ-Rusiya mübarizəsi son dövrlər ən kəskin həddə qalxmışdır. ABŞ dünyanın digər yerlərində olduğu kimi, postsovet məkanında da hərbi-siyasi mövqelərinin möhkəmləndirməyə çalışır. Postsovet ölkələrinin özünün hərbi-strateji maraqlarının orbitinə cəlb etməsi istiqamətində cəhdlərini intensivləşdirən ABŞ, paralel olaraq, Rusiyanın dayaqlarının zəiflədilməsi və tamam sıradan çıxarılması məsələsini də diqqətdən kənar qoymur. Təbii ki, Rusiya da ABŞ-ın irəliləməsini özünəməxsus vasitələrlə dayandırmaq istəyir. Bunun

bariz nümunələrindən biri də 2008-ci ilin avqustunda Gürcüstana edilən hərbi müdaxilə idi. 2008-ci ilin avqust ayında Rusiya Federasiyasının 58-ci ordusunun hissələrinin Gürcüstan ərazisinə hücumu nəticəsində ABŞ-a müəyyən mənada “artıq bəsdir” siqnalı verildi. Gürcüstanın Cənubi Osetiya əyalətində yerləşən separatçı Osetin silahlı dəstələrinin 2008-ci ilin iyul ayından başlayaraq bölgədəki Gürcü kəndlərini atəşə tutması nəticəsində, 8 avqust 2008-də Gürcüstan silahlı qüvvələri Cənubi Osetiyada genişmiqyaslı hərbi əməliyyata başlamışlar. Əməliyyatın nəticəsində Cənubi Osetiya əyalətinin mərkəzi olan Tsxinvali şəhəri Gürcüstan silahlı qüvvələri tərəfdən ağır top atəşinə məruz qalmışdır. Buna cavab olaraq eyni gün Rusiyanın 58-ci ordusunun hissələri Roki tunelini keçərək Gürcüstanın ərazisinə daxil olmuşdur və Sxivnali şəhəri istiqamətində hücumla başlamışlar. 2014-cü ildə Krımın işğalı da ABŞ-Rusiya qarşıdurmasının regional nəticələrindən hesab edilə bilər. Eyni zamanda, Ukraynanın şərqi Rusiyanın separatçı rejimlərə dəstək verməsi ABŞ ilə olan regional üstünlük uğrunda mübarizənin yekundur. Krım dünyanın müasir tarixində bir presedent oldu (9). Ümumiyyətlə, Viktor Yanukoviçin devrilməsindən sonra Ukrayna suverenliyinin itirilməsi və ərazisinin parçalanması təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qaldı. Ukraynada hesab edirlər ki, bu prosesləri başlanmış və sürətləndirmiş başlıca qüvvə, Rusiya Federasiyasıdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesində Rusiyanın bir sıra hərəkətlərindəki ziddiyyətlər də onun regional maraqlarını bölgənin sülh və təhlükəsizliyindən üstün tutması ilə bağlıdır.

Burada biz milli maraqlar və xarici siyasətin təmin edilməsi məsələsində digər örnəklər də verə bilərik. Bu örnəklərdən biri də Almaniyadır. Misal üçün, Şröder hökumətinin xarici siyasəti əslində AFR-in əvvəlki siyasətinin davamı idi. Avropada inteqrasiya və birləşdirici prosesdə, NATO-nun inkişafında iştirak, Şərqi Avropada islahatların sabitliyini dəstəkləmək, inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əməkdaşlıq onun xarici siyasətinin əsas istiqamətləri idi. Əsas məqsəd isə AFR-in mövqeyini beynəlxalq aləmdə möhkəmləndirmək idi. AFR ABŞ-ın Balkanlardakı siyasətini prinsipə müdafiə etdi. Serbiyaya qarşı hava müharibəsində iştirak etdi (1999-cu il). AFR Kosovaya 8 min sülhməramlı kontingent göndərdi. 2001-ci ilin sentyabrın 11-də Nyu-Yorkda terror hadisələrindən sonra Əfqanıstanda taliban rejiminin ləğvində iştirak etdi və ora 3900 əsgər göndərdi. Lakin İraqdakı müharibədə Şröder hökuməti ölkəsinin iştirak etməsinə yol vermədi və bu ölkə əhalisinin 75%-i tərəfindən dəstəkləndi. Şröder İraqın müharibədən sonrakı quruluşu ilə əlaqədar 4 maddədən ibarət plan tərtib etdi. Planda İraqın ərazi bütövlüyünü, müstəqilliyini təmin etmək, iraqılara öz gələcəyini müəyyən etməklə sərbəstlik, neft və başqa təbii sərvətlər üzərində tam nəzarət hüququ vermək, milli azlıqların hüquqlarını qorumaq, bütövlükdə Yaxın Şərqdə siyasi sabitlik prosesini fəallaşdırmaq nəzərdə tutulurdu (4,167).

Hazırda hakimiyyətdə olan Merkel administrasiyasının mövqeyi isə özünəməxsusdur. Merkel administrasiyası ABŞ-ın təzyiqi ilə Rusiyaya qarşı

Avropa İttifaqı daxilində sanksiyaların qəbul olunmasında əsas lokomotiv rolunu oynayırdı. Ukraynadakı “avromaydan”ın aktiv dəstəkçilərindən biri olan Almaniya hökuməti Donbas krizisinin həll olunmasında istər "Normandiya formatı" çərçivəsində, istərsə də digər bir çox diplomatik görüşlərdə birbaşa iştirak edir. Bununla yanaşı, Rusiya Almaniyanın ən böyük iqtisadi tərəfdaşlarından biri sayılır.

Dünyanın geosiyasi mənzərəsinə təsir edən güclü ölkələrdən biri də Fransadır. Bu ölkənin siyasi və elmi dairələrində Fransanın milli maraqlar anlayışının formalaşması ilə bağlı olaraq müzakirələr davam etməkdədir. La Fiqaronun aparıcı yazarlarından Arno De Qranj hesab edir ki, Fransada inqilablar dövründən başlanan bir ideologiya vardır. Fransa - insan hüquqları ölkəsidir. Bu sahədə, Fransa Amerika Birləşmiş Ştatları ilə rəqabət aparır (12). Bu ölkənin xarici siyasətində və özü üçün müəyyən etdiyi milli maraqların təmin edilməsində Afrikanın xüsusi önəmi vardır. Fransa xarici siyasətində uzun bir müddətdən bəri var olan "Fransa güc itirir" qayğısı Soyuq müharibənin sona çatmasıyla birlikdə daha da intensivləşmişdir. Əslində Fransız xalqı, bir tərəfdən Fransanın tarix boyunca dünyaya təsir edən böyük bir güc olduğunu düşünmənin özünə inamını yaşayarkən bir tərəfdən də ölkənin davamlı güc itirdiyini hiss etmənin daxili çətinliyi arasında gəl-gət yaşayan bir xalq olmuşdur. Ölkə içində yaşanan bu ikili ruh halı, xüsusilə beynəlxalq sistemdə yaşanan dəyişmələrdə daha da gözə çarpan hala gəlməkdədir. Fransa Soyuq Müharibədən sonra qurulmağa çalışılan "Yeni Dünya Nizamı" nda da bu xüsusiyyətini davam etdirməkdədir (11,116). Son dövrlər Fransanın hərbi müdaxilə şəklində həyata keçirdiyi ən aktiv xarici siyasi fəaliyyəti Malidə həyata keçirilən əməliyyat olmuşdur. Fransanın keçmiş prezidenti Hollandın Kinşasa da Frankofan zirvəsində danışdığı dinləyənlər, Fransanın Afrikada yumşaq gücə söykənən bir siyasət izləyəcəyini düşünmüşlər. Lakin bu çıxışdan günlər sonra Fransanın Afrikadan əlini çəkmədiyi, köhnə müstəmləkələri ilə olan hərbi və siyasi əlaqəsini qorumaq istədiyi görüldü.

Buradan görürük ki, milli maraqlar məsələsi istənilən ölkə üçün xarici siyasətində müəyyənedici amildir. Bütün xarici siyasət qeyd edilən amilin ətrafında qurulur. Milli maraqlar əsasən uzunmüddətli olur, sadəcə olaraq bəzi hallarda ona müəyyən korrektələr edilir. Bir sıra ölkələrdə bu, hakimiyyətlərin dəyişməsilə bağlı olur. Bir daha misal olaraq ABŞ-ı göstərmək olar. Əgər bəzi prezidentlər dönəmində mülayim və iqtisadi müdaxiləyə üstünlük verilsə, digərlərinin dövründə hərbi sənaye kompleksini təmsil edən “şahinlərin” rolu artır.

Azərbaycan xarici siyasəti və milli maraqların müəyyən edilməsi isə Ümummilli Lider Heydər Əliyev konsepsiyası bazisində qurulur. 1993-cü ilin ikinci yarısında ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ideyalarının bərqərar olmasına şərait yaratdı. Bundan sonra Azərbaycanın xarici siyasət kursunda mövcud reallıqları nəzərə alan və ölkəmizin milli mənafehlərinin qorunmasına yönəlmiş əməli

dəyişikliklər edildi. Bu dövrdən başlayaraq həyata keçirilən xarici siyasətimiz məhz ümumilli liderin adı və onun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Özünün zəngin dövlətçilik təcrübəsinə əsaslandıraraq dövlətimizin yeni xarici siyasət kursunun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən Prezident Heydər Əliyevin bu yenilənmiş xarici siyasət xəttində ilk növbədə bir sıra ən mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdu.

Ümumilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışına qədər ölkəmizin xarici siyasətində emosionalıq və uyğunsuzluq var idi. Ölkənin düşdüyü vəziyyət, Ermənistan işğalı, daxili parçalanma və iqtisadi problemlər nəzərə alınmır. Rusiya və İran ilə münasibətlərdə, xüsusilə bizim maraqlarımızı əks etdirməyən gərginliklər yaranırdı. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan ərazilərini işğal etməyi özünün dövlət siyasəti etmiş Ermənistan üçün sanki göydəndüşmə bir şans idi. Belə bir ortamda ölkənin daxili vəziyyətini normallaşdırmadan xarici siyasəti və eləcə də milli maraq anlayışı düzgün təsbit etmək mümkün deyildi. Problemlər, ancaq siyasi dühanın, qətiyyətin və qabiliyyətin sintezi səbəbi ilə həllini tapa bilərdi. Məhz bütün bunlar Ümumilli Lider Heydər Əliyevin qayıdışında sosial və siyasi amillər rolunu oynadı. Müstəqilliyin əldə olunmasının, demokratik Azərbaycan dövlətinin qurulmasının, möhkəmləndirilməsinin digər mühüm şərti isə tarixi şəxsiyyət olan ümumilli lider Heydər Əliyev fenomeninin varlığı idi. Vaxtilə görkəmli ABŞ politoloqu Z.Bzejnskinin etiraf etdiyi «Hazırda Azərbaycanı idarə edə biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir!» həqiqəti bu gün bütün dünya siyasətçiləri tərəfindən də qəbul edilir. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində deyilmiş bu sərrast fikir son 10 ildə müstəqil Azərbaycana uğurla rəhbərlik etmiş ümumilli lider Heydər Əliyevin titanik siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin yekunları ilə dönə-dönə təsdiqlənir (3,6). Ulu öndərin müəyyən etdiyi xarici siyasət hər şeydən əvvəl dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu surətdə faydalı əlaqələr qurmaq və inkişaf etdirmək məqsədini daşıyır. Eyni zamanda, bu əlaqələrdən iki aspektdə faydalanmaq lazım gəlir. Onlardan biri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirməkdən ibarətdir. İkinci aspekt isə respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirməkdir. Buna görə Azərbaycanın xarici siyasəti sülhsevər mahiyyətlidir (13).

Ümumilli Lider Heydər Əliyevin konseptual görüşlərini əks etdirən xarici siyasət Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildi. Yeni mərhələdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətdə üstünlük verdiyi istiqamətlərdən biri də strateji tərəfdaşlarla əməkdaşlığın hərtərəfli inkişafıdır. Müstəqillik illəri ərzində Azərbaycan 17 dövlətlə strateji tərəfdaşlıq haqqında müqavilə imzalamışdır. Bu dövlətlər arasında Azərbaycanın ənənəvi tərəfdaşları ilə yanaşı, yeni ölkələr də var. Belə ki, strateji tərəfdaşlardan 9-u Avropa ölkəsidir (Litva, Polşa, Rumıniya, Xorvatiya, İtaliya, Macarıstan, Bolqarıstan, Çex Respublikası, Serbiya). Digərləri isə Azərbaycanın dərin tarixi köklərlə bağlı olduğu türkdilli ölkələr (Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan), eləcə də postsovet məkanından ənənəvi tərəfdaşlarıdır (Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan,

Moldova). Bundan başqa, bütün beynəlxalq platformalarda Azərbaycana tam dəstək verən Pakistanla da strateji tərəfdaşlıq münasibətimiz vardır (2). Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ölkəmizin milli maraqlarını hüquqi nöqtəyi-nəzərdən müəyyən edən hüquqi-normativ aktlar qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının imzalanması bu baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sərəncamda bildirilir ki, dünyada baş verən sürətli dəyişikliklər şəraitində ayrı-ayrı dövlətlər və bütövlükdə bəşəriyyət terrorçuluq, etnik separatizm və münaqişələr, transmilli mü-təşəkkil cinayətkarlığın artması, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, təbii ehtiyatların tükənməsi, əhalinin sayının durmadan çoxalması və kütləvi miqrasiyası, ətraf mühitin çirklənməsi və sair təhlükələrlə üzləşir. Bu amillər hər bir dövlətin prioritetlərinin, təhlükəsizliyə qarşı risklərin müəyyənləşdirilməsini, həmin risklərin qabaqlanması və aradan qaldırılması üzrə adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir (1). Milli maraqlar anlayışının izahı isə Milli Təhlükəsizlik haqqında Qanunda öz əksini tapmışdır: “Azərbaycan Respublikasının milli maraqları — Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusudur” (5). Milli maraqların təmin edilməsi “Azərbaycan 2020 inkişaf strategiyası”nda öz əksini tapmışdır. Burada bildirilir ki, XXI əsrin ilk onilliyində sürətlə inkişaf edən və yayılan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, bununla bağlı yeni vüsət almış qloballaşma prosesləri ölkələrin sosial-iqtisadi həyatına ciddi şəkildə təsir etməkdədir. Bu mənada Azərbaycan da istisna deyildir. Qlobal, planetar xarakterli amillər ölkə həyatının, demək olar ki, bütün sahələrində - iqtisadi, sosial, siyasi, humanitar-mədəni və s. sahələrdə gedən proseslərə nüfuz edir. Bununla yanaşı, hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da öz mənşəyinə və təsir dairəsinə görə regional (region ölkələrinə xas olan), yaxud ölkədaxili amillər mövcuddur ki, ölkənin ictimai həyatının müxtəlif sahələrinin idarə edilməsində onların da nəzərə alınması səmərəli siyasətin formalaşdırılması baxımından vacibdir. Bütün bunlar dövlətimizin bu sahədə əldə etdiyi uğurlardır. Bununla onu qeyd edim ki, elmi dairələrimiz də milli maraqların təmin edilməsi istiqamətində dövrü olaraq öz ideyalarını dövlətimizin xidmətinə təqdim etməlidirlər.

Ümumi nəzəri yekun

Beləliklə, araşdırmamızın ümumi metodoloji aspektləri ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik. Dövlətlər potensial imkanlarına müvafiq olaraq geosiyasi fəaliyyət mexanizmləri müəyyən edirlər. Məkanın və onun xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi geosiyasi dəyişmə proseslərinin analiz edilməsi zamanı olduqca böyük önəm daşıyır. Geosiyasi fəaliyyətini reallaşdırmaq istəyən dövlətlər geosiyasi dəyişmələr fonunda hansı üstünlüklər əldə edə biləcəkləri ilə maraqlanırlar. Bunlar dəniz və ya okeana çıxış, müttəfiq dövlətlərə ərazi yaxınlığının təmin edilməsi, rəqib dövləti və ya dövlətləri zərərsiz-

ləşdirmək kimi üstünlüklər ola bilər. Dövlətlərin müvafiq qurumları vasitəsilə apardığı bu cür araşdırmalar yığcam xarakter daşıyır.

Məlumatların, müvafiq materialların toplanılması və öyrənilməsinin düzgün bir şəkildə təşkili geosiyasi dəyişmələrdə milli maraqlara uyğun bir şəkildə hərəkət imkanları verir. Milli maraqların təmin edilməsi üçün və eləcə də dünyada gedən prosesləri və baş verən hadisələri məqsədəuyğun şəkildə qiymətləndirmək üçün məlumatların xüsusi hesabatı aparılır, onlara münasib olan təhlil metodu seçilir, tədqiqatın məqsədi, məzmunu, istiqamətləri, funksiyaları müəyyənləşdirilir. İlk öncə geosiyasi prosesdə iştirak edən tərəflər ayrılıqda öyrənilir. Onların imkanları arasında müvazinət təyin edilir, eləcə də maraqların toqquşma nöqtələri müəyyən edilir. Analitik material diferensiasiya edilərək tərkiblərə ayrılır. Sonra icmal həyata keçirilir, bundan sonra isə rəşional nəticə əldə edilir. Analitik tədqiqat məkanın və onun üzərində həyata keçiriləcək geosiyasi obyektin, həmçinin subyektlərin bütün xarakterik xüsusiyyətlərini faktlar əsasında təhlil edir, onun məqbul və qeyri-məqbul tərəflərini üzə çıxarır.

Araşdırmalar zamanı hər hansı bir mərhələdə edilən səhv və ya diqqətsizlik yekunda böyük fəsadlara səbəb olur. Geosiyasi fəaliyyət məkanı oyunçularının imkanlarının düzgün müəyyən edilməməsi, maraqlar toqquşmasının düzgün müəyyən edilməməsi, materialların diqqətlə incələnməməsi yeni problemlər formalaşdırır. Burada problemlərin qarşısının alınması zamanı istifadə ediləcək metod paralel araşdırmaların tutuşdurulmasıdır.

Dünya üzrə yeni qütbləşmələr əmələ gəldikdə və mövcud status-kvo ciddi şəkildə dəyişdikdə ciddi layihələndirmə və proqnozlaşdırma lazımdır. Normal halda aparılan layihələndirmə və proqnozlaşdırma qeyd edilən hallarda aparılan araşdırmalarla eyni xüsusiyyətə malik ola bilməz. Situasiyanın kritiklik dərəcəsi araşdırmanın mahiyyətinə, xarakterinə, metoduna, mexanizmlərinə və maliyyələşdirilməsinə təsir edir. Çünki hər bir ciddi geosiyasi araşdırma dövlət üçün maliyyə yüküdür. Əks halda dövlət lazımi istiqamətə maliyyə yönəltməsə digər daha önəmli istiqamətlər diqqətdən kənar qala bilər. Bu isə gələcəkdə dövlətin maraqlarının təmin edilməsinə, habelə geosiyasi üstünlüklərini itirməsinə gətirib çıxarda bilər. Onun üçün istənilən araşdırmadan öncə önəmlik kriteriyaları müəyyən edilir. Bu qəlibə uyan məsələlər prioritet olaraq qəbul edilir. Dövlət özünün geosiyasi maraq dairələrini müəyyən edir. Onları prioritet ardıcılığı ilə dərəcələşdirir. Bu dərəcələşdirmə isə öz növbəsində geosiyasi araşdırmalar əsasında yenilənir.

Geosiyasi reallıqların dəyişməsi fonunda milli maraqların təmin edilməsinə dair praktiki tövsiyələr.

Geosiyasi reallıqların dəyişməsi fonunda milli maraqların təmin edilməsinə dair aşağıdakıların nəzərə alınmasını zəruri hesab edirik:

1. Böyük dövlətlərin milli maraqlarının təmin edilməsi ilə bağlı olaraq qəbul etdikləri hüquqi-normativ sənədlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu nə deməkdir? Dövri olaraq dünyanın aparıcı geosiyasi aktorları tərəfindən

müəyyən hüquqi sənədlər qəbul edilir ki, bunlar qeyd edilən dövlətlərin xarici siyasətlərini tənzimləyirlər. Bu tənzimləmə zamanı böyük dövlətlər özləri üçün yeni təsir dairələrinin əldə edilməsini hüquqi nöqteyi-nəzərdən əsaslandırmaq istəyirlər. Həmin arqumentasiya əsasında bir sıra hallarda beynəlxalq hüquq prinsipləri ilə ziddiyyətlər də öz əksini tapır. Buna misal olaraq Rusiyanın Cənubi Osetiya və Abxaziyanı hüquqi olaraq tanımasını göstərmək olar. İlk öncə qeyd edilən separat qurumları tanıyan Rusiya daha sonra onlarla hərbi müqavilələr imzalamaqla faktiki olaraq Cənubi Qafqazda hərbi iştirakını artırdı. Digər bir məqam böyük dövlətlərin milli təhlükəsizlik strategiyaları ilə bağlıdır. Bu sənədlərdə bəzən tərəfdaş ölkələrin yeri və ya rolu dəyişə bilər. Hətta bir zaman tərəfdaş olan ölkə təhlükəli ölkə kateqoriyasına daxil edilə bilər. Ancaq həmin hüquqi sənədlərin hazırlanması birdən olmur. Bizim üzərimizə düşən gedişatı izləmək və onun əsasında gələcək fəaliyyət planlarımızı qurmaqdır;

2. Qeyri-dövlət transmilli aktorların fəaliyyətləri izlənilməlidir. Transmilli aktorlar dedikdə biz beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində getdikcə özünə daha güclü mövqələr tutan şirkətləri nəzərdə tuturuq. Bir sıra hallarda bu şirkətlər dövlətlərin xarici siyasətlərinə ciddi şəkildə təsir edə bilirlər. Xüsusilə Qərb dövlətlərində siyasi hakimiyyətlər transmilli qruplaşmaların imkanlarından istifadə edir, bir sıra qərarlarda onların maraqlarını nəzərə alırlar. Eyni zamanda transmilli nəhənglərin bir çoxu da bu və ya digər dövlətin maraqlarını ifadə edə bilirlər. Bir daha misal olaraq biz ABŞ və İngiltərənin transmilli şirkətlərini misal verə bilərik. Onların səhm paketlərində dövlətlərin iştirakı qarşılıqlı yararlanmanı gücləndirir. Ancaq bir sıra hallarda həmin transmilli aktorlar böyük dövlətlərlə birlikdə neokolonializm mövqeyindən çıxış edərək ümumbəşəri prinsipləri, eyni zamanda regiondakı bir çox dövlətin milli maraqlarını nəzərə almırlar. Buna görə də transmilli aktorların fəaliyyətləri siyasi və iqtisadi tərkiblərinin ayrılıqda və birgə təhlili əsasında izlənilməlidir;
3. Assimetrik təhlükələrlə bağlı olaraq beynəlxalq təcrübələrdən yararlanılmalıdır. Assimetrik təhlükə dedikdə əsasən beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən terror qruplaşmalarını göstərmək olar. Bir sıra hallarda bəzi dövlətlər milli maraqlarını təmin etmək və geoiyasi üstünlüyə nail olmaq üçün onlardan istifadə edə bilirlər. Yaxud da ki, hər hansı bir regionda assimetrik zərbələr endirə biləcək aktorların çoxalması oranın geosiyasi mənzərəsinə ciddi şəkildə təsir göstərə bilər;
4. Beynəlxalq münasibətlər sistemində fors major halların yaranması səbəbləri öyrənilməlidir. Fors major hallar fəvqəladə hallar və təbii fəlakətlər zamanı ortaya çıxır. Bundan başqa hansı bir bölgədə qəfil hakimiyyət dəyişikliyi, provokasiya fors major halın yaranmasına gətirib çıxardır. Onun üçün fors major hallar sistemli öyrənilməli və milli maraqların təmin edilməsində məsul olan orqanlar onlara qarşı hazır olmalıdır;

5. Regional aktorların, xüsusilə tərəfdaş və müttəfiq ölkələrin xarici siyasətləri daim təhlil edilməlidir;
6. Alternativ təhlil vasitələrinə müraciət edilməlidir;
7. Müasir dövrün ən təsirli imkanlarına malik olan informasiya texnologiyalarından və eləcə də sosial şəbəkələrin imkanlarından dövlətin mənfəətləri üçün sistemli bir şəkildə istifadə edilməlidir;
8. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi davam etdirilməli və ölkə iqtisadiyyatının gücləndirilməsi nəticəsində milli maraqların təmin edilməsi üçün iqtisadi diplomatiyaya müraciət edilməlidir;
9. Ermənistan təcavüzünün aradan qaldırılması, eləcə də ölkə ərazisinin bütövlüyünün təmin edilməsi üçün bu təcavüzkar ölkənin izolyasiya edilməsi istiqamətində fəaliyyət davam etdirilməlidir;
10. Milli maraqların təmin edilməsində xaricdə yaşayan azərbaycanlıların təsir imkanlarından istifadə edilməlidir. Xüsusilə Gürcüstan ilə münasibətlərin dərinləşməsində qeyd edilən amil daim öz aktuallığını qoruyub saxlamalıdır;
11. Ölkənin multikulturalizm örnəyinin təbliği istiqamətində səylər gücləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. «Azərbaycan» qəzetində dərc edilmişdir (24 may 2007-ci il, № 112) («VES Consultancy» LLC) Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusunda dərc edilmişdir (31 may 2007-ci il, № 5, maddə 535) («VES Consultancy» LLC).
2. Həbibbəyli Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti müstəqilliyin bərpasının 25 ilində. Xalq qazeti 16 oktyabr, 2016-cı il, s.3
3. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, s.472
4. Mustafayeva S., Cavadova Z., Hüseynli R. Almaniya və İtaliyanın ən yeni tarixi (1918-2010-cu illər). Bakı, 2012, s.289
5. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 6. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları 6.1
6. Акаев А.А., Малков С.Ю. Геополитическая динамика: возможности логико-математического моделирования // Геополитика и безопасность, 2009, №4(8), с.39-55., с.40
7. Лукьянович Н., Прокофьев И. Национальные интересы России в условиях глобальной политической и экономической нестабильности. // Проблемы Национальной Стратегии № 5 (32) 2015, с.45-68, с.48
8. Национальная безопасность и национальные интересы России. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года, утверждённая Указом Президента РФ от 12 мая 2009 г. №537
9. «Полуостров страха: хроника оккупации и нарушения прав человека в Крыму» / Под общей редакцией Т. Печончик. Киев, 2015, 83 с, с.4
10. Armağan Kulolu. Değişen küresel jeopolitikte Türkiye. // Avrasya Dosyası, Jeopolitik Özel, K>fl 2002, Cilt: 8, Say>: 4, s. 5-21., s.5
11. Melek Fırat. Soğuk savaş sonrasında Fransa'nın dış politikası. // Ankara Üniversitesi SBF Dergisi z 64-1, s.115-163
12. <https://www.inopressa.ru/article/27jan2017/lefigaro/france.html>
13. <http://newtimes.az/az/relations/1607/>

**ЗАДАЧИ ОБ УДОВЛЕТВОРЕНИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ
НА ФОНЕ ИЗМЕНЕНИЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ**

Б.Э.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы национальных интересов в условиях меняющейся геополитической ситуации. Рассматриваются темпы изменения современных геополитических реалий, а также влияние этих процессов на национальные государства. В статье автор исследует сущность концепции национальных интересов Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: США, Азербайджанская Республика, многополярный мир, геополитика, национальные интересы, международные отношения

**TASKS FOR THE SATISFACTION OF NATIONAL INTERESTS
ON THE BACKGROUND OF CHANGE OF GEOPOLITICAL REALITIES**

B.E. NABIYEV

SUMMARY

The article explores the issues of ensuring national interests on the background of changing the geopolitical realities. First of all, the impact of the change in modern geopolitical realities and the impact of this change on the national states are studied. The next parts of the study provides an explanation of national curiosity and the work done to ensure the national interests of Azerbaijan. In the end, the author expresses his views on the issue.

Key words: the United States, the Republic of Azerbaijan, the multipolar world, geopolitics, national interests, international relations

UOT 327.3**ATƏT-in YARANMASI VƏ STRUKTURUNUN FORMALAŞMASI**

M.Q.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
m.mamedbagir@gmail.com

Məqalədə ATƏT-in yaranması və strukturunun formalaşması tədqiq edilir. Bu zaman tarixi proseslərin xronologiyasına diqqət verilir. Daha sonra təşkilatın yaranmasının tarixi zərurəti tədqiq edilir. ATƏT-in yarandığı dövrün tarixi reallıqları öyrənilir.

Açar sözlər: xarici siyasət, Avropa, proseslər, reallıqlar

Beynəlxalq təşkilatların müasir dövlətlərarası münasibətlər sistemində xüsusi yeri vardır. Onların yaranması təsadüfi olmayıb uzun müddət cərəyan edən tarixi proseslərin nəticəsidir. Tarixi proseslərin gedişatında yaranan reallıqların diqtəsi ilə yeniliklərə ehtiyac yaranır. Belə ki, beynəlxalq münasibətlərin tənzim edilməsində öncə mövcud olan qurumlar tam bir şəkildə ehtiyacı təmin edə bilməyəndə növbəti universal, regional və ya qlobal təşkilatlar yaranır. Müasir dövrün xüsusiyyəti bundadır ki, əsas geosiyasi və geoiqtisadi problemlərin həlli məhz bu cür təşkilatlardakı fəaliyyət zamanı reallaşa bilər (2, 81).

XX əsr Avropa ölkələrinin və ümumiyyətlə, dünya tarixinin önəmli hadisələrindən biri də ATƏT-in yaranmasıdır. Yarandığı ilk dövrlərdə ATƏM olan bu qurum sonradan təşkilat halını almış və Avropa ölkələrini öz tərkibində birləşdirmişdir. ATƏT 1970-ci illərdə dünyada ağır abu-havanın hələ də mövcud olduğu, Qərblə Şərq arasında çoxtərəfli foruma, dialoqa ehtiyac duyulduğu bir zamanda yaradılmışdır. Əsası 1972-ci ilin sonunda qoyulmuş və rəsmi olaraq 3 iyul 1973-cü ildə açıq elan edilən Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi istər sıralarında birləşdirdiyi dövlətlərin sayına, istərsə də əhatə etdiyi coğrafi məkanın ölçülərinə görə ən nəhəng regional təşkilatdır. Onun hüduddlarına Avropa, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri, habelə Şimali Amerikanın iki nəhəng ölkəsi daxildir. Bu təşkilat öz daxilində həm avroatlantik, həm də avroasiya məkanı ölkələrini cəmləşdirir. Yarandığı gündən başlayaraq ATƏM təhlükəsizlik məsələlərinə daha geniş və əhatəli anlayışda yanaşır. Belə ki, ATƏT çərçivəsində insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipinə, iqtisadi-sosial və mədəni sahədə əməkdaşlıq məsələlərinə və ətraf

mühitin mühafizəsi probleminə də hərbi-siyasi sabilliyin təmin olunması qədər mühüm əhəmiyyət verilir. Belə hesab olunur ki, yuxarıda sadalananlar olmadan hərbi və siyasi sahədə sabilliyin tam bərqərar olunması mümkün deyildir. Odur ki, ATƏT üzvü olan dövlətlər həmişə çalışır ki, təhlükəsizlik məsələlərinin müxtəlif aspektləri və ölçüləri olan hərbi-siyasi, iqtisadi və insan inkişafı məsələləri bir-birini tamamlasın (1, 7). Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) ABŞ, Kanada, praktiki olaraq bütün Avropa ölkələrini, o cümlədən postsovet respublikalarını birləşdirən regional forumdur. ATƏT-in siyasi əhəmiyyəti onun ilk növbədə qitədəki digər beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla müqayisədə unikallığıdır. O, münaqişələrin önlənməsi, tənzimlənməsi ilə böhranlı bölgələrdə böhrandan sonra bərpa işləri, eləcə də önləyici diplomatiya, seçkilərə müşahidəçilik, Avropada ekoloji təhlükəsizliklə məşğul olmağı hədəfləmişdir.

ATƏT-in təməl prinsipləri Helsinki Yekun aktında özünü göstərmişdir. 18 sentyabr 1973-cü ildən 21 iyul 1975-ci ilə qədər Cenevrədə fəaliyyətini davam etdirən və 30-31 iyul – 1 avqust 1975-ci il tarixlərində yüksək səviyyədə yenidən Helsinkidə toplaşmış sənədlərin təsdiq olunması ilə davam edən Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin yekununda 33 Avropa ölkəsinin, Kanada və ABŞ tərəfindən dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində imzalanması ilə qəbul edilən Helsinki Yekun Sənədi yeni bir dövrün başlanğıcı olmuşdur. Bu sənəd bundan sonrakı dövrdə Sovet İttifaqı və Varşava (Müqaviləsinin) Paktının dağılmasının başlanğıc nöqtəsi sayıla bilər. Ona görə ki, o tarixə qədər demokratiya və insan hüquqları məsələsində sərt siyasət yürüdən Sovet İttifaqı Helsinki Yekun Sənədi ilə bu sahədə bəzi islahatları qəbul etmişdir. Bununla yanaşı, artıq bu sənədi imzalayan ölkələr insan hüquqlarını daxili məsələ hesab edə bilməyəcəklər. Yekun sənəddə qəbul edilən və onu imzalayan dövlətlərin arasındakı münasibətlərə yol göstərəcək 10 əsas prinsip aşağıdakılar olmuşdur: a) bərabər hüquqlu suverenlik və suverenliyə hörmət; b) güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etmə cəhdindən çəkinmək; c) sərhədlərin toxunulmazlığı; ç) dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı; d) münaqişələrin sülh yolu ilə həlli; e) daxili işlərə müdaxilə etməmək; ə) insan hüquqları və əsas azadlıqlara hörmət; f) xalqların bərabər hüquqlardan və öz müqəddəratını təyinetmə hüququndan istifadə etmələri; g) dövlətlər arasında əməkdaşlıq; ğ) beynəlxalq hüququn öhdəliklərini xoşməramlı şəkildə yerinə yetirmək. Helsinki Yekun Sənədində üç əsas məsələ, etimad yaradan tədbirlər, təhlükəsizlik və silahsızlanmanın bəzi yönələri haqqında dəyişiklərlə genişmiqyaslı hərbi təlimlərin qabaqcadan elan edilməsi, hərbi təlimlərdə müşahidəçi dəyişikliyi, irimiqyaslı hərbi qüvvələrin dislokasiyasının qabaqcadan elan edilməsi, etimad yaradan başqa tədbirlər, silahsızlanma ilə bağlı problemlər və ümumi işlərlə bağlı prinsiplər müəyyən olunub. İqtisadiyyat, elm-texnologiya və ekologiya sahələrində əməkdaşlıqlarla bərabər, sənaye sahəsində əmək-

daşlıq və birgə mənafə daşıyan layihələr, ticarət və sənayedə əməkdaşlıqla bağlı müddəalara yer verilib (3, 258 – 259).

ATƏT-in fəaliyyətində önəmli məsələlər sırasında 1975-ci ildə Helsinki xartiyasından sonra 1990-cı ildə Paris xartiyası qəbul edilmişdir. 1999-cu ildə İstanbul xartiyası qəbul olundu. Bu xartiya dünyada sülhün, təhlükəsizliyin təmin olunması, bu gün dünyada olan reallıqlara söykənərək və Helsinki aktından sonra dünyanın inkişaf etməsi, müstəqil dövlətlərin yaranması idi, çünki Paris xartiyası qəbul olunanda hələ indiki müstəqil dövlətlər yox idi, nəinki Sovetlər İttifaqından ayrılmış ölkələr, eyni zamanda, Şərqi Avropa ölkələri də hələ Varşava paktının içində idilər, ona görə də bu, reallıqlara söykənən bir xartiyadır. Xartiyanın əsas mənası, məqsədi Avropada sülhü təmin etmək, əmin-amanlığı təmin etmək, təhlükəsizliyi təmin etmək, ölkələrin ərazi bütövlüyünü qorumaq və baş vermiş ixtilafı, münaqişələri sülh yolu ilə həll etmək, demokratiyanı inkişaf etdirmək, insan haqlarına xüsusi fikir vermək və s. (6). Avropada və bütün yer üzündə yeni dünya nizamının formalaşması, beynəlxalq münasibətlərin prinsip və normalarının dəyişməsi, aktorlarının yeniləşməsi ATƏT-in Paris sammitində (1990) tam çıpaqlığı ilə özünü göstərdi. Sammit ərəfəsində artıq sosializm düşərgəsi yox idi. Keçmişdə bu bloka daxil olan ölkələr SSRİ ilə əlaqələri kəsərək, Qərbi Avropa və ABŞ-la birgə yeni dövlət quruluşu yaratmaqla məşğul idilər. SSRİ-nin tərkibində olan üç Baltıqyanı respublika – Litva, Latviya və Estoniya, demək olar ki, müstəqil dövlətlərə çevrilmişdilər. Üç Qafqaz ölkəsi – Azərbaycan, Gürcüstan müstəqillik, Ermənistan isə yeni dövlət quruluşu məsələlərini həll etməkdə idi. Digər sovet respublikaları da öz daxili işləri ilə məşğul idilər və nəhəng SSRİ imperiyasının son günlərini sayırdılar. Odur ki, sammitdə qəbul edilən qərarlar, hüquq normaları və prinsiplər keçmiş sosialist ölkələri və SSRİ üçün tam gözlənilən idi. Əvvəllər bu düşərgə ölkələri üçün az qala müqəddəs sayılan, kənardan müdaxilə edilməsi qəti mümkün olmayan, suveren hüquq hesab olunan dövlətdaxili məsələlər – insan hüququ və azadlıqlarının qorunması, demokratik cəmiyyət və hüquqi dövlət quruculuğu tələbləri, milli, vətəndaş və siyasi hüquqlar beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsinə qaldırılaraq “Paris xartiyası”na salındı (7, 103 – 104).

ATƏT bir təşkilat kimi müvafiq məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün strukturunu formalaşdırmışdır. **ATƏT-in quruluşu və insitutları isə aşağıdakılardır:** 1. Dövlət və hökumət başçılarının toplantısı. 1990-cı ilin noyabr ayında qəbul edilmiş Paris xartiyasına əsasən müşavirə hər iki ildən bir keçirilir. Müşavirədə ötən dövr ərzində baş verən hadisələrə yekun vurulur, iştirakçı dövlətlərin götürdükləri öhdəliklərə əməl etməsi ümumiləşdirilir, gələcək işin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir. 2. ATƏT-in xarici işlər nazirlərinin Şurası Mərkəzi icraedici və sərəncamverici orqandır. İldə bir dəfədən az olmayaraq toplanır. Şuranın əsas məqsədi dövlət və hökumət başçılarının zirvə toplantısını hazırlamaqdır. 3. Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi. İki-üç aydan bir görüş keçirir və Komitə aşağıdakı məsələlərə baxır. 4. ATƏT-in fəaliyyət gös-

tərən sədri vəzifəsini Şuranın sonuncu iclasını qəbul edən ölkənin xarici işlər naziri icra edir. O, ATƏT-in cari fəaliyyətini əlaqələndirir və müzakirə edir. Fəaliyyət göstərən Sədr icra fəaliyyətinə görə ümumi məsuliyyət daşıyır. Bu vəzifədə qalma müddəti, adətən bir təqvim ilidir. 5. ATƏT-in üzv dövlətlərinin nümayəndələrindən ibarət Daimi Komitəsi (bu orqanı daimi Şura da adlandırırlar). Bu Komitə təşkilatın gündəlik əməli məsələlərini həll edir, Daimi Komitə Vyanada yerləşir. 6. Milli azlıqların işi üzrə Ali komissar milli azlıqlarla bağlı məsələlər üzrə operativ tədbirləri həyata keçirir. 7. Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq üzrə forum. 8. Demokratik Təsəvvürlər və İnsan Hüquqları Üzrə Büro aşağıdakıları həyata keçirir: — insan amili sahəsində öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir; — beynəlxalq humanitar hüquq və insan amili haqqında ümumi məlumatları yayır; — demokratik institutların yaradılması üzrə seminarlar təşkil edir. DTİHB Varşavada yerləşir (5). 9. Parlament Assambleyası. 1991-ci ilin apreliyində ATƏT-in üzv ölkələrinin parlamentləri ATƏT-in Parlament Assambleyasını yaratmaq qərarına gəldilər. Onun cari işlərini Kopenhagendə yerləşən Katiblik aparır. 10. ATƏT-in Katibliyi. Vyanada yerləşir. Katibliyə baş katib rəhbərlik edir. O, Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin təklifi ilə ATƏT-in Şurası tərəfindən 3 il müddətinə seçilir. 11. Baş katib Nazirlər Şurası tərəfindən üç il müddətinə seçilir. O, Vyanada fəaliyyət göstərən sədrin nümayəndəsi kimi çıxış edir və bütün fəaliyyəti dövründə ATƏT-in məqsədlərinin həyata keçirilməsi üzrə onu dəstəkləyir. ATƏT-in qurumlarına və aparıldığı əməliyyatlara rəhbərlik də Baş katibin funksiyalarına aiddir. O, ATƏT-in əsas inzibati vəzifəli şəxsidir, ATƏT-in görüşlərinə hazırlıq və işinə rəhbərlik məsələlərində fəaliyyətində olan sədrə əməkdaşlıq edir, qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsini təmin edir. 12. ATƏT-in missiyaları. Hazırda ATƏT-in Bosniya və Herseqovində, Xorvatiyada, Estoniyada, Gürcüstanda, Kosovo, Sancaq və Voyevodinada, Latviyada, keçmiş Yuqoslaviya Respublikası Makedoniyada, Moldovada, Tacikistanda, Ukraynada və s. missiyası fəaliyyət göstərir. ATƏT-in missiyaları münaqişələri aradan qaldırmaq və böhranları nizamlamaq məqsədinə xidmət edir. Onların mandatında, adətən, yerlərdə nümayəndələrlə sıx əlaqə yaratmaq və cəlb edilmiş tərəflərlə dialoqu möhkəmləndirmək tapşırığı nəzərdə tutulur. Hər bir missiyanın mandatı konkret şəraitə uyğun olaraq hazırlanır. 13. Sanksiyaların müdafiəsi üzrə missiyalar. 1993-cü ilin fevralında ATƏT sanksiyaların dəstəklənməsi üzrə missiyaların təsis edilməsi barədə qərar qəbul etmişdir. Serbiya və Çernoqoriyaya tətbiq edilən sanksiyaların və keçmiş Yuqoslaviyanın bütün Respublikalarına silah satışına embarqonun həyata keçirilməsinə nəzarət bu missiyalardandır. Bu missiyalar keçmiş Yuqoslaviya Respublikası (Serbiya və Çernoqoriya) ilə həmsərhəd olan bütün ölkələrdə fəaliyyət göstərmişdir. 14. Barışıq və Arbitraj Məhkəməsi. Məhkəmə 1994-cü ilin dekabrında ratifikasiya haqqında on iki sənədin saxlanmağa verilməsindən və ya birləşmədən sonra qüvvəyə minmiş ATƏT çərçivəsində barışıq və arbitraj üzrə Konvensiyaya uyğun olaraq təsis edilmişdir. Onun vəzifəsi barışıq və ya müvafiq hallarda Konvensiyanı imza-

lamış, ATƏT-in iştirakçı dövləti tərəfindən onun müzakirəsinə çıxarılan mübahisənin arbitraj vasitəsilə nizamlanmasıdır. Məhkəmə Cenevrədə yerləşir.

15. Birgə Məsləhətləşmə qrupu. 1990-cı ildə Avropada Adi Silahlı qüvvələr haqqında Müqavilənin (AASQ) iştirakçıları məqsədə çatmaq və ATƏT çərçivəsində bağlanan AASQ haqqında, Müqavilənin müddəalarının yerinə yetirilməsinə kömək üçün Birgə Məsləhətləşmə Qrupu təsis etdilər. BMQ Müqavilənin müddəalarına əməl edilməsi ilə bağlı məsələlərlə məşğul olur. Müqavilənin həyat qabiliyyəti və səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirləri müzakirə edir, onun yerinə yetirilməsinin texniki aspektləri haqqında qərarlar qəbul edir, bununla əlaqədar ortaya çıxan mübahisəli məsələləri həll edir. Birgə Məsləhətləşmə Qrupunun işində-iclasları Vyanda keçirir.

16. Açıq Səma üzrə Məsləhətləşmə Komissiyası. 1992-ci ildə iştirakçı dövlətlər Açıq Səma və Məsləhətləşmə Komissiyası təsis etdilər. Komissiya formal olaraq ATƏT-in sturkturlarına daxil edilməsə də, ATƏT ilə Səma üzrə Müqavilə arasında siyasi əlaqə 1992-ci ildə qəbul olunmuş xüsusi bəyannamədə müəyyən edilmişdir. ASMK-nın iclaslarında ATƏT-in katibliyi xidmət göstərir. ASKM-nın həftədə bir dəfə Vyanada keçirilən iclaslarında cəmi 27 iştirakçı dövlət və ya 17 müşahidəçi dövlət təmsil olunmuşdur (4).

Beləliklə, görə bilirik ki, ATƏT tarixi zərurət nəticəsində yaranmış bir təşkilatdır. Onun müvafiq strukturu və hüquqi bazası formalaşmışdır. Fəaliyyəti ərzində uğurlar və problemlər də olmuşdur. Onun hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və eləcə də strukturunun yenilənməsi, mexanizmlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan və ATƏT. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, s.98
2. Məmmədov N. Xarici siyasət: Reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun, 2013, s.264
3. Babaoğlu H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı: Çinar-çap, 2010, s.568
4. Коротко об ОБСЕ.
5. ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları üzrə Bürosu.
<http://sesqazeti.az/az/news/kivdf/555997>
6. <http://lib.aliyevheritage.org/az/9199537.html>
7. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: Azərbaycan, 2005, s. 631

ФОРМИРОВАНИЕ И СТРУКТУРА ФОРМИРОВАНИЯ ОБСЕ

М.Г.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается формирование и структура учреждения ОБСЕ. Акцент делается на хронологию исторических процессов. Затем исследуются исторические реалии, при которых была создана ОБСЕ.

Ключевые слова: внешняя политика, Европа, процессы, реалии

THE FORMATION AND STRUCTURE OF THE FORMATION OF THE OSCE

M.G.MAMMADOV

SUMMARY

The article explores the formation and structure of the establishment of the OSCE. This time the focus is on the chronology of historical processes. Further, the author studies the historical realities on which the OSCE was established.

Key words: foreign policy, Europe, processes, realities

İQTİSADİYYAT

UOT 338.45: 69

RƏQABƏT ŞƏRAİTİNİN FORMALAŞMASINA
METODOLOJİ YANAŞMALAR

M.A.MƏMMƏDOV, N.Ə.RAMAZANLI
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
nramazanli@yandex.ru

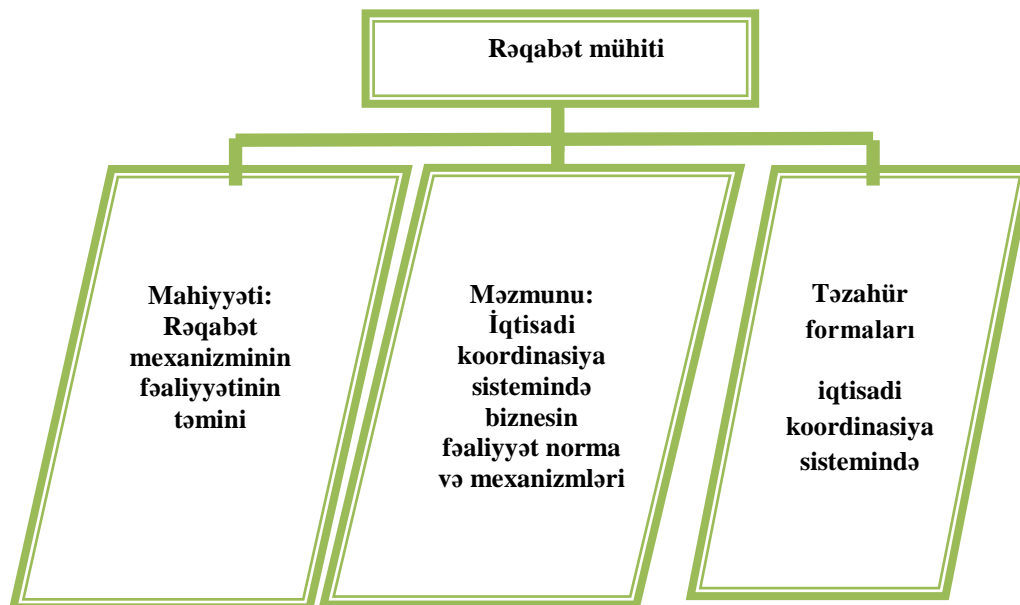
Məqalədə rəqabət mühiti anlayışının mahiyyəti, rəqabət şəraitinin formalaşmasına metodoloji yanaşmalar, həmçinin rəqabət mühiti anlayışının məzmunu ilə əlaqədar iqtisadi ədəbiyyatlarda səslənən fikirlər dəyərləndirilir. Deyilənlərlə yanaşı rəqabət siyasətinin əsas elementləri, antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi üsulları və ölkəmizdə rəqabət şəraitinin başlıca xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: rəqabət, rəqabət mühiti, rəqabət siyasəti, inhisar, antiinhisar

Hesab edirik ki, “rəqabət mühiti” müəyyən coğrafi ərazini əhatə edən, inkişaf etmiş infrastrukturunu olan dövlət və regional təsisatlarla bağlıdır. Burada, həmçinin az və ya çox dərəcədə unifikasiya olunmuş alətlərində təsiri hiss olunur: büdcə-vergi, pul-kredit siyasəti və digər müvafiq institutlar. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi institutlar və bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin iştirakçıları üçün institusional şəraitin yaradılması dedikdə eyni zamanda müvafiq rəqabət mühiti və rəqabətqabiliyyətliliyi imkanlarının da yaradılması başa düşülməlidir. Bazar mexanizmləri bazarın müxtəlif subyektlərinin maraqlarını uzlaşdırmalı və tarazlaşdırmalıdır. Çünki onlar təbiət qanunları əsasında deyil, insan düşüncəsi və fəaliyyəti nəticəsində formalaşmış və müvafiq olaraq zərurət yarandıqda dəyişdirilə bilər. Hesab edirik ki, rəqabət mühiti anlayışının mahiyyətinə rəqabət mexanizmlərinin fəaliyyət göstərə bilməsi imkanlarının təmin olunması başa düşülməlidir.

**Rəqabət mühiti anlayışının məzmunu ilə əlaqədar iqtisadi
ədəbiyyatlarda səslənən fikirlər**

Rəqabət mühiti ilə əlaqədar müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda səslənən fikirlərin ümumiləşdirilməsi əsasında birmənalı olaraq, aşağıdakı fikirləri irəli sürmək olar (bax şəkil 1):

Şək. 1. Rəqabət mühiti anlayışının mahiyyəti, məzmunu və təzahür formaları
Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Şəkil 1-də sxematik olaraq rəqabət mühitinin mahiyyəti, məzmunu və təzahür formaları göstərilmişdir.

Rəqabət mühitinin **mahiyyəti** – rəqabət mexanizmlərinin fəaliyyətinin təmini, **məzmunu** – iqtisadi koordinasiya sistemində biznes fəaliyyəti ilə, **təzahür formaları isə** iqtisadi koordinasiya sistemi ilə bilavasitə əlaqələndirilir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət mühiti anlayışının məzmunu ilə əlaqədar iqtisadi ədəbiyyatlarda çoxlu fikirlər səslənmişdir [12, 22], həmin fikir və yanaşmalarda altı istiqamət xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Bunlar rəqabət mühitinin formalaşmasına və xüsusiyyətlərinin təhlilinə institusional, tənzimləyici, struktur bazar (antiinhisar), sosial fəlsəfi, ərazi (klaster), marketing yanaşmalarıdır (bax cədvəl 1).

Cədvəl 1

Rəqabət mühitinə yanaşmaların təsnifatı

Rəqabət mühitinə yanaşmalar	Xüsusiyyətləri	Müəlliflər
İnstitusional	Rəqabət şəraiti institusional mühit kimi rəqabət münasibətlərinin xarakterini müəyyən edir	T.Veblen, C.M.Klark, C.Kommons, D.Nort, O.Vilyamson, A.A.Juk, N.İ.Usik
Tənzimləyici	Əsas vurğu rəqabət mühitinin formalaşması üzərinə yönəldilir, rəqabətə dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinin təsiri xarakterizə olunur	C.M.Keyns, M.Firdman, V.Oyken, P.Samuelson, J.Sulaşkin, E.A.Kapoqzov

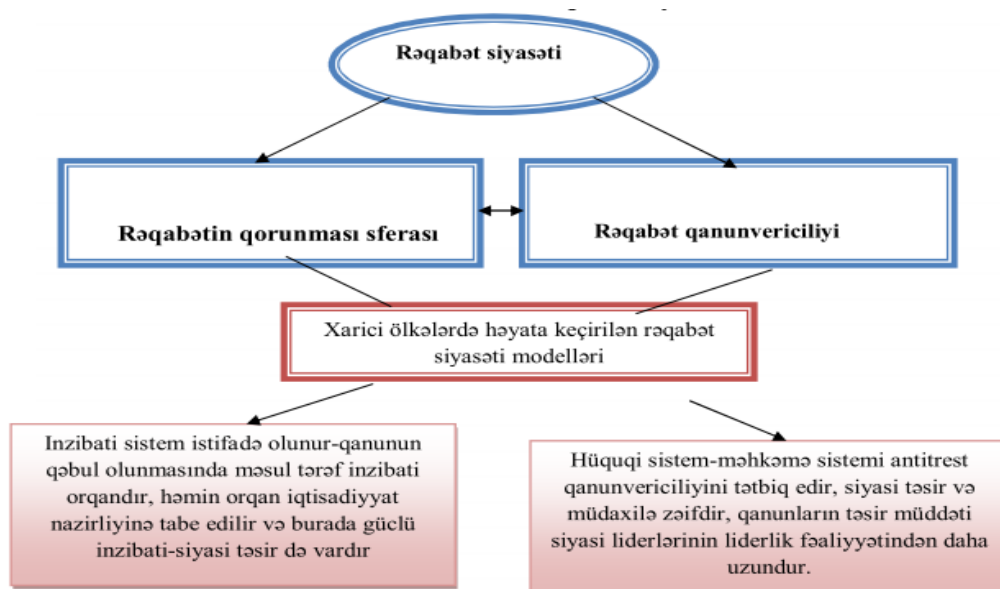
Struktur bazar (antiinhisar)	Bazar strukturunun tənzimlənməsi üzərinə diqqət yönəldilir, eyni zamanda təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qanunlarına əməl etmələri vacib sayılır	E.Meyson, C.Beyn, F.Şrer, D.Ross, İ.V.Knyazev, E.V.Skvortsova və b.
Sosial fəlsəfi	Rəqabət münasibətləri ilə əlaqədar cəmiyyət daxilindəki münasibətləri təhlil olunur	M.Veber, C.MakKallum, C.Santyana, S.M.Yanqqirova və b.
Ərazi (klaster)	Rəqabət mühitini ərazi ilə bağlı nəzərdən keçirirlər. Klasterlər və rəqabət xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirirlər	M.Porter, V.İ.Kanov, A.S.Novoselov, M.İ.Krulkeviç və b.
Marketing	Əmtəə axınlarına, qlobal istehsal, tədarük, istehlak strukturu şəbəkələrinə, bazar tələbatlarının təmin olunması səviyyəsinə diqqət yetirilir.	F.Kotler, P.Druker, Q.Xamel, D.Çaykovski və b.

Mənbə: [4,5].

Yuxarıda qeyd edilən müxtəlif və fərqli yanaşmalara baxmayaraq bir məsələdə ümumi fikir formalaşmışdır ki, rəqabət mühiti öz təbiəti etibarlı ilə dinamik mühitdir, onun formalaşmasında xaotik və rəşional, düşüncəli və qeyri-ixtiyarı davranışları ilə diqqəti cəlb edən çoxsaylı iqtisadi agent və kontragentlər, faktorlar iştirak edirlər. Belə bir sistemdə tarazlı dinamik-homeostatik ola bilər. Rəqabət mühitinin mürəkkəblik səviyyəsi onun formalaşmasında iştirak edən faktorların sayı, onların təsir variantları, qeyri-müəyyənlik və risklərin mövcudluğu və şəraitə nəzarət edilə bilməsi səviyyəsindən asılıdır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda idarəetmə vəzifələrinin həlli baxımından rəqabət mühitinin tədqiqinə çoxsaylı elmi araşdırmalar həsr olunmuşdur [1; 2; 3; 7; 9].

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə rəqabət mühiti tədricən, təkamül yolu ilə, digər ölkələrdə iqtisadi münasibətlərdə iştirak edən subyektlər üçün bazarın strukturuna uyğun rəqabət davranışlarına şəraitin yaradılması ilə formalaşdırılmışdır. Birinci qisim ölkələrə ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri, ikinci qisim ölkələrə isə Şərqi Avropa, Rusiya və MDB ölkələri aid edilə bilər. Azərbaycanı tikinti sənayesi məhsulları bazarı da daxil olmaqla əmtəə və xidmətlər bazarı hələ ötən əsrin 80-ci illərinin sonları və 90-cı illərin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Həmin dövrə qədər bütün sovet məkanında olduğu kimi Azərbaycanda da bazar obyektiv inhisarlaşdırılmış məzmun və xarakter daşıyırdı. Məhz bu səbəbdən də postsovet dövrünün və müstəqilliyin ilk illərində rəqabət əsasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşmasının idarə olunması ilə çoxlu problemlər yarandı. Dövlətin həyata keçirdiyi antiinhisar və yaxud rəqabət siyasəti ölkədə rəqabət mühitinin yaranmasına xidmət edirdi. Həyata keçirilən dövlət antiinhisar siyasəti nəticəsində tikinti sənayesi müəssisələri də daxil olmaqla müəssisələr və digər təsərrüfat subyekt-

ləri öz məhsullarını, əmtəə və xidmətlərini bazara rəqabət münasibətləri çərçivəsində çıxarmaq imkanı əldə etdilər. Dövlət siyasətinin əsas məqsədi rəqabət və rəqabət qanunvericiliyinin qorunmasının təmin olunması idi və əsas istiqamətləri kimi, ölkədə proteksionist meyllərinin güclənməsinin qarşısının alınması və rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi; təbii inhisarların tənzimlənməsi, bazara saxta məhsulların çıxarılması və möhtəkirliyin qarşısının alınmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət qanunvericiliyinə antirəqabət sazişlərinin bağlanması qarşısının alınması, inhisarçılığın güclənməsinə yol verilməməsidir. Müvafiq olaraq qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət siyasətinin əsas elementləri 1) rəqabətin qorunması; 2) rəqabət qanunvericiliyidir (bax şəkil 2.)

Şək. 2. Rəqabət siyasətinin elementləri
Mənbə: [11].

Bir çox ölkələrdə antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi üsulları yuxarıda göstərilən iki modeldən birinə aid edilə bilər: 1) inzibati sistemlərdə - inzibati sistem istifadə olunur – qanunun qəbul olunmasında məsul tərəf inzibati orqandır, həmin orqan iqtisadiyyat nazirliyinə tabe edilir və burada güclü inzibati-siyasi təsir də vardır 2) hüquqi sistemlərdə - məhkəmə sistemi antitrust qanunvericiliyini tətbiq edir, siyasi təsir və müdaxilə zəifdir, qanunların təsir müddəti siyasi liderlərinin liderlik fəaliyyətindən daha uzundur.

ABŞ-ın antiinhisar siyasəti modeli yuxarıda göstərilən ikinci modelə aiddir, lakin 1914-cü ildə birinci model üçün xarakterik olan orqan yaradıldı (Federal ticarət komissiyası). Beləliklə, ABŞ-da digər ölkələrlə müqayisədə unikal sistem fəaliyyət göstərir, Ədliyyə Nazirliyi və Federal Ticarət Komissi-

yası federal antitrust qanunlarının qəbul edilməsində paralel olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Rəqabət mühitinin formalaşdırılması dövlətin rəqabət siyasətinin mühüm elementlərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya bazarlarında öz mövqelərini qorumaq istəyən şirkətlər azad rəqabət prinsiplərinin qəbul edilməsi və daxili bazarda inhisarçılığın güclənməməsində maraqlıdırlar. Məsələn, düralüminiumun istehsalı üzrə ABŞ-da “Alcoa” şirkətinin payı 74%, Kanadada “Alcan” şirkətinin payı 70%-dir. AFR-də mütləq inhisarçı şirkət “VAW”, Fransada “Pechiney” İsveçrədə «Alusuisse Lonza Group», Norveçdə «Norsk Hydro» şirkətləridir [10].

Göründüyü kimi, rəqabət mühiti bazar iqtisadiyyatı münasibətləri iştirakçılarının fəaliyyətinin koordinasiya edilməsi üçün institusional şəraitdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda “rəqabət mühiti” anlayışının məzmunu ilə əlaqədar İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyada Valter Oykenin (1947) irəli sürdüyü fikirlərdə iddia olunurdu ki, rəqabət mühiti tənzimləyici və təsbitədi prinsiplərə əsaslanan qanunvericilik müddəalarına əsasən, formalaşdırılır və ideyalar reallaşdırılarkən operativ monitorinqin təsiri ilə dəyişdirilir. Burada söhbət rəqabət mühitinin və müvafiq institutların direktiv mexanizmlərlə yaradılmasından gedir. Oyken tərəfindən Almaniyada inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iki mühüm prinsip təklif olunmuşdur: dövlətin siyasəti iqtisadi cəhətdən hökmranlıq edən qrupların buraxılması və yaxud iqtisadi fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir [8].

İqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabət mühiti ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar içərisində O.Vilyamsonun “institutlar” anlayışının məzmunu ilə əlaqədar şərhləri, eyni zamanda İ.M.Kirtsnerin də mövqeyi xüsusi maraq doğurur. Kirtsner araşdırmalarında tarazlığın deyil, bazarın fəaliyyətinin proses kimi tədqiq olunmasına xüsusi diqqət yetirmişdir [6].

Qeyd etmək lazımdır ki, “rəqabət mühiti” anlayışının məzmununun şərhində R.Kouzun (1937) şirkətdaxili təşkil olunma və koordinasiya; Ç.Barnardın (1938) şirkətlərin idarəetmə strukturu konsepsiyası, O.Vilyamsonun (1975) şirkətlərin istehsal funksiyalarının deyil, saziş və sövdələşmələrin idarə olunması baxımında araşdırması, M.Porterin (1987) klaster yanaşması, M.Kastelsin (1996) şəbəkə strukturları ilə bağlı irəli sürdükləri müddələrdə rəqabət mühitinin formalaşması ilə bağlı nəzəri fikirlər diqqəti cəlb edir.

Rəqabət mühitinin formalaşması, rəqabətin tənzimlənməsi mexanizmləri milli dövlətlər hüdudları ilə yanaşı, qloballaşmanın dərinləşməsi ilə bağlı beynəlxalq müstəvidə də xüsusi əhəmiyyət qazanmağa başladı. Avropa cəmiyyətlərində rəqabətin beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi mexanizmləri ötən əsrin 50-ci illərindən formalaşmağa başlamışdır və burada sərt və liberal prinsiplərin uzlaşması diqqəti cəlb edir. Azərbaycan Respublikasında müstəqilliyin ilk illərindən etibarən liberal prinsiplərin iqtisadi reallıqlara adaptasiya olunması məsələsi daha çox düşündürən məsələlərdən birinə çevrilmişdi. Təhlillər göstərdi ki, tikinti iqtisadiyyatı məhsulları bazarı daxil olmaqla bütünlükdə respub-

likada rəqabət mühitinin digər ölkələri ilə müqayisədə fərqli xüsusiyyətləri vardır .

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında antiinhisar qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, bu Qanundan, «Təbii inhisarlar haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunlarından və digər normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da olduğu kimi tikinti sektoru da daxil olmaqla bütün sferalarda rəqabət mühitinin qorunması məqsədilə antiinhisar effekti ilə effektiv iqtisadiyyat arasında tarazlığın qorunub saxlanılmasına cəhd göstərilə də bu sahədə ciddi problemlər hələ də qalmaqdadır. Rəqabət mühitində belə bir vəziyyət postsovet məkanında Rusiya Federasiyasındakı rəqabət mühiti və onun qorunması ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər müqayisə oluna bilər.

Ölkədə antiinhisar tədbirlərinin mənbəyi kimi bazar qanunları deyil, iqtisadi sistemin spesifik xüsusiyyətləri çıxış etməyə başladı, nəticədə tənzimləyici faktorlarda iqtisadi mexanizmlərin rolu kifayət qədər azaldı.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında dövlətin rəqabət mühitinin formalaşması və dəstəklənməsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsi kimi qeyd etmək lazımdır ki, burada rəqabət mexanizmlərindən daha çox iqtisadi koordinasiya sisteminin formalaşmasına diqqət yetirilmişdir. Lakin eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi koordinasiyanın hansı səviyyələrdə dərinləşməsi, hansı səviyyələrdə isə rəqabət mühitinin dərinləşməsi daha məqsəduyğun olmalıdır məsələsi də xüsusi maraq doğuran məsələlərdəndir.

Nəticə

Aparılmış elmi müşahidələri ümumiləşdirərək aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür:

1. Rəqabət mühiti anlayışının məzmunu ilə əlaqədar iqtisadi ədəbiyyatlarda çoxlu fikirlər səslənmişdir, həmin fikir və yanaşmalarda altı istiqamət xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Bunlar rəqabət mühitinin formalaşmasına və xüsusiyyətlərinin təhlilinə institusional, tənzimləyici, struktur bazar (antiinhisar), sosial fəlsəfi, ərazi (klaster), marketinq yanaşmalarıdır;

2. Yanaşmalardakı fərqlərə baxmayaraq bir məsələdə ümumi fikir formalaşmışdır ki, rəqabət mühiti öz təbiəti etibarlı ilə dinamik mühitdir, onun formalaşmasında xaos və rəqabət, düşüncəli və qeyri-ixtiyarı davranışları ilə diqqəti cəlb edən çoxsaylı iqtisadi agent və kontragentlər, amillər iştirak edir;

3. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə rəqabət mühiti tədricən, təkamül yolu ilə, digər ölkələrdə iqtisadi münasibətlərdə iştirak edən subyektlər üçün bazarın strukturuna uyğun rəqabət davranışlarına şəraitin yaradılması ilə formalaşdırılmışdır;

4. Birinci qisim ölkələrə ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri, ikinci qisim ölkələrə isə Şərqi Avropa, Rusiya və MDB ölkələri aid edilə bilər. Azərbaycanda tikinti sənayesi məhsulları bazarı da daxil olmaqla əmtəə və xidmətlər bazarı hələ ötən əsrin 80-ci illərinin sonları və 90-cı illərin əvvəllərindən

başlamışdır. Həmin dövrə qədər bütün sovet məkanında olduğu kimi Azərbaycan da bazar obyektiv inhisarlaşdırılmış məzmun və xarakter daşıyırdı. Məhz bu səbəbdən də postsovet dövrünün və müstəqilliyin ilk illərində rəqabət əsasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşmasının idarə olunması ilə çoxlu problemlər yarandı.

5. Azərbaycan Respublikasında inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da olduğu kimi tikinti sektoru da daxil olmaqla bütün sferalarda rəqabət mühitinin qorunması məqsədilə antiinhisar effekti ilə effektiv iqtisadiyyat arasında tarazlığın qorunub saxlanılmasına cəhd göstərilə də çoxlu problemlər hələ də qalmaqdadır. Rəqabət mühitində belə bir vəziyyət postsovet məkanında Rusiya Federasiyasındakı rəqabət mühiti və onun qorunması ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər müqayisə oluna bilər.

6. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında dövlətin rəqabət mühitinin formalaşması və dəstəklənməsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsi kimi qeyd etmək lazımdır ki, burada rəqabət mexanizmlərindən daha çox iqtisadi koordinasiya sisteminin formalaşmasına diqqət yetirilmişdir.

7. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi koordinasiyanın hansı səviyyələrdə dərinləşməsi, hansı səviyyələrdə isə rəqabət mühitinin dərinləşməsi daha məqsəduyun olmalıdır məsələsi də xüsusi maraq doğuran məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Акбашев Б.Б. Развитие конкурентной среды в рыночной экономике России: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Акбашев Беслан Борисович. М., 2003, 23 с.
2. Белкин В.Г. Конкурентная среда и конкурентоспособность экономических объектов / В.Г. Белкин, Ю.Д. Шмидт, И.М. Романова. Владивосток: ТГЭУ, 2007. – 180 с.
3. Бондарева, С.Р. Состояние конкурентной среды и конкурентных преимуществ в отечественных и зарубежных исследованиях / Бондарева С.Р. // *Фундаментальные исследования* № 12, 2011. – С.789–793.
4. Гребенников В.Ф. Конкурентная среда и предпринимательская активность на локальных рынках товаров массового спроса в России// (Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук), Новосибирск – 2016, 155 с.
5. Заикин Н.Н. Особенности развития конкурентной среды России в условиях глобальной нестабильности: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Заикин, Николай Николаевич. – Томск, 2015. – 22 с.
6. Кирцнер И.М. Конкуренция и предпринимательство: пер. с англ. / И.М. Кирцнер. М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2001, 30 с.
7. Некрасова Е.А. Конкурентная ситуация в России и влияние сделок слияний и поглощений на ее динамику: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Некрасова Екатерина Александровна. СПб, 2014, 219 с.
8. Ойкен В. Основные принципы экономической политики: пер. с нем. / В. Ойкен. М.: Прогресс, 1995, 426 с.
9. Плисов, С.К. Сущность конкурентной среды организации / С.К. Плисов // *Экономические науки*, 2009. – 1(50). – С.67–70.
10. Сайт Федеральной антимонопольной службы РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fas.ru>.

11. Усик Н.И. Формирование конкурентной среды и конкурентная политика // «Теоретическая экономика» №4, 2012.
12. Шурчкова Ю.В. Конкурентная среда и ее влияние на стратегию поведения организации: дис.... канд. экон. наук: 08.00.05 / Шурчкова Юлия Владимировна. Воронеж, 2004. – 22 с.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ КОНКУРЕНТНОЙ СИТУАЦИИ

М.А.МАМЕДОВ, Н.А.РАМАЗАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сущность понятия конкурентная ситуация, методологические подходы и рассуждения в экономической литературе к формированию конкурентной среды. Кроме того исследуются основные элементы конкурентной политики, методы реализации антимонопольной политики и основные особенности конкурентной среды в нашей стране.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентная среда, конкурентная политика, монополия, антимонополия.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF COMPETITIVE SITUATION

M.A.MAMMADOV, N.A.RAMAZANLI

SUMMARY

In article considers the essence of the notion of competitive situation as well as methodological approaches and discourse in economic literature to the formation of the competitive ambience. Besides, the main elements of competitive politics, methods of realization of antimonopolistic politics and main peculiarities of the competitive ambience in our republic are researched.

Key words: competition, competitive ambience, competitive policy, monopoly, antimonopolistic

UOT 339.9; 339.9:061(100)

**XARİCİ TİCARƏTİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ**

H.H.ASLANOV, N.A.ABDULLAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

dosent1966@mail.ru

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı xarici iqtisadi əlaqələr sistemi ilə sıx bağlıdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili və reallaşdırılması ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinə mühüm təsir edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili, həmçinin beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinin reallaşdırma vasitəsidir. Məqalədə məhz xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi və onun qiymətləndirilməsinin metodoloji məsələləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: xarici ticarət, iqtisadi inteqrasiya, xarici iqtisadi əlaqə, iqtisadi səmərəlilik, qiymətləndirmə.

Dünya təsərrüfat sisteminin müasir inkişaf səviyyəsi, iqtisadi inteqrasiyanın yüksələn xətlə sürətli inkişafı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsinə güclü təsir edir. Çoxcəhətli praktiki fəaliyyət mövcud iqtisadi nəzəriyyələrin təklif etdiyi bu və ya digər mülahizələrə diqqətlə və yaradıcı yanaşmanı tələb edir. Yəni artıq xarici iqtisadi əlaqələri digər iqtisadi proseslərdən təcrid olunmuş kimi öyrənmək istənilən nəticəni verməyəcək, daha doğrusu, alınmış nəticə korrekt və dayanıqlı olmayacaq.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi genişlənməsinin labüd nəticəsi kimi ölkələrin iqtisadi açıqlıq dərəcəsinin güclənməsi hər hansı ölkənin iqtisadi sisteminin ətraf dünya ilə əlaqələrinin iqtisadi səmərəliliyi və məqsədəuyğunluğunun bu əlaqələrin ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinə (bütövlükdə və ayrı-ayrı istiqamətlərdə) təsirinin öyrənilməsi üzrə aparılmışdır. Təbii ki, hər iki aspekt qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Eyni zamanda iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi daha universal göstərici kimi ikinci cəhətin də əsas məqamlarını əhatə edir. Bu baxımdan klassik iqtisadi ədəbiyyatda bu məsələ daha ətraflı tədqiq olunub. Məqalənin məqsəd və məramını nəzərə alaraq bu problemin öyrənilməsi üzərində daha ətraflı dayanmaq lazım bilinmişdir. İqtisadi səmərəlilik problemi iqtisadiyyat elmində ən “qədim” mühüm problemlərdən biridir. Lakin əsasən problemin çox cəhətliliyi ucbatından indiyədək elmi ədəbiyyatda bu iqtisadi kateqoriyaya hamı tərəfindən qəbul ediləcək korrekt tərif və şərh verilməmişdir. İqtisadi kateqoriya kimi səmərəlilik həmişə tədqiqatın məqsədi

və sifarişçilərin istəklərinə xidmət istiqamətində izah olunmuş və əsaslandırılmışdır.

Yuxarıda deyilənlər bütün iqtisadi proseslər kimi xarici iqtisadi əlaqələrə də aiddir. Məlum olduğu kimi, xarici iqtisadi əlaqələr bütövlükdə, o cümlədən bu əlaqələrin mütləq əksəriyyətini təşkil edən xarici ticarət əlaqələri beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinin reallaşdırma vasitəsidir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün isə bilavasitə iqtisadi nəticəsinin əməyin ictimai məhsuldarlığının artırılması olduğunu nəzərə alsaq, onda xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyini yarada biləcək əsas mənbələrin geniş mənada əmək məhsuldarlığı ilə bağlı olduğunu qəbul etməliyik.

David Rikardo özünün məşhur “istehsalın müqayisəli xərcləri prinsipi”ndə əmək dəyər nəzəriyyəsi əsasında beynəlxalq əmək bölgüsü şəraitində ictimai iş vaxtına qənaət qanununun fəaliyyətini göstərərək sübut etmişdir ki, bu bölgüdə iştirak edən ölkələr arasında qarşılıqlı əlverişli ticarət prinsip etibarlı ilə həmişə mümkündür [3, 84].

Lakin qarşılıqlı ticarətin əlverişlik meyarı nisbi xarakter daşdığından, o təcrübədə müxtəlif göstəricilər vasitəsilə ifadə edilir. Bu göstəricilərin seçimi qeyd etdiyimiz kimi tədqiqatın məqsədi və imkanları ilə səciyyələnir. Məsələn, elmi ədəbiyyatda, “xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyi”, “xarici ticarətin rentabelliği”, “geniş və dar mənada rentabellik”, “iqtisadi rentabellik”, “valyuta səmərəliliyi”, “xarici ticarətin büdcə səmərəliliyi” və s. kimi anlayış və göstəricilərdən istifadə olunur.

Bir çox iqtisadçılar, o cümlədən V.V.Novocimov, Q.L.Şaqalov və s. iqtisadi səmərəliliyi ictimai əmək sərfi və onun gətirdiyi nəticənin nisbəti kimi qəbul edirlər. Aydın ki, bu ancaq səmərəliliyin ölçü parametri ola bilər, yəni burada səmərəlilik anlayışının mahiyyəti açılmaz. Bəzi iqtisadçılar isə xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyini “məhsul istehsalı və sonradan onun xaricdə digər məhsullara mübadiləsi” hesabına cəmiyyətin tələbatını ödəməyin iqtisadi məqsədəuyğunluğu kimi qəbul edirlər. Bu fikirin tərəfdarları əlaqələrin iqtisadi səmərəliliyini, ancaq ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının iqtisadi səmərəliliyi və ya məqsədəuyğunluğu ilə izah edirlər. Lakin bir sıra müəlliflər, o cümlədən Q.M.Tuçkin belə izahın iqtisadi səmərəliliyin mahiyyətini tam açmadığını göstərirlər. Onun fikrincə səmərəliliyi ictimai əməyin nəticəliliyi və ya müəyyən ictimai əmək sərfi nəticəsində hər hansı ictimai nəticələrin əldə olunması kimi qəbul etmək daha doğrudur. Məhz belə yaxınlaşmalar sosialist siyasi iqtisadın da ictimai əməyin məhsuldarlığının artımında xarici ticarətin rolunun tarixi və sosial-iqtisadi şəraitindən asılı olduğunu iddia etməyə əsas vermişdir. Hətta K.Marks D.Rikardo nəzəriyyəsinin “sınıf məhdudluğu”nu sübut edərkən xarici ticarətin əməyə qənaət etməyə imkan verməsi mülahizəsinə mövcud istehsal münasibətləri dairəsində baxılmasını məsləhət bilmişdir [1, 137].

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşularkən istehsalçı öz xərclərini azaltmağa çalışır. Azad rəqabət və tələf, təkliflə nizamlanan bazar

mexanizmi şəraitində xərclərin azaldılması isə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və istehsalın ölçülərinin artması ilə səciyyəlidir. Hər hansı məhsul istehsalına görə beynəlxalq miqyasda ixtisaslaşma nəticəsində istehsalın texniki iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşır: maya dəyəri aşağı düşür, istehsal vahidinə düşən kapital qoyuluşu azalır, əmək məhsuldarlığı isə artır. Yəni xarici ticarətin inkişafı nəticəsində əldə olunan ictimai əməyə qənaət məhz bilavasitə istehsalda yaranır. O da məlumdur ki, ticarət o cümlədən və xarici ticarət dövrüyyə dairəsinə aid olmasına baxmayaraq, müəyyən dərəcədə istehsalın davamıdır. Məhsulun saxlanması, növləşdirilməsi, qablaşdırılması və nəqli prosesi daxil olmaqla ticarətin bir sıra xüsusiyyətləri orada istehsal prosesinin davam etdiyini və beləliklə də bu prosesin də ictimai əməyin məhsuldarlığının artırılmasında rolu olmasını söyləməyə əsas verir. Lakin xarici ticarətin əsas funksiyası istehsalın davam etdirilməsi deyil, ixtisaslaşmış istehsalçıların məhsullarının mübadiləsidir. Mal mübadiləsi isə məlum olduğu kimi dəyər yaratmır, ancaq istehsalda əldə edilmiş üstünlükləri reallaşdırır. Belə üstünlüklər isə milli və beynəlxalq dəyər və ya qiymətlərin əlverişli nisbəti ilə ifadə olunur.

Məhsulların xarici ticarət vasitəsilə bilavasitə mübadiləsindən yaranan ictimai əməyin qənaəti birbaşa xarici ticarətdə iqtisadi səmərə adlanır. Belə səmərənin ölçüləri idxal və ixrac olunan məhsulların milli və beynəlxalq dəyərlərinin nisbətindən asılıdır.

Birbaşa iqtisadi səmərənin təyin olunması kriteriyası tam birmənalı müəyyənləşmişdir.

Belə ki, beynəlxalq ticarətdə, dünya bazarında ekvivalent qiymətə malik malların mübadiləsi gedir. Milli qiymətlərlə mübadilə olunan malların qiyməti isə müxtəlif ola bilər. İdxal olunan malın milli qiymətinin ixrac olunan malın qiymətindən çox olan hissəsi milli əməyin qənaətini göstərir və xarici ticarətin birbaşa səmərəsi adlanır. Təcrübədə bu daha ölçülə bilən ixracın həcmindən idxal həcmindən artıq hissəsi, xarici ticarət əlaqələrinin saldosu göstəricisi ilə əvəz olunur [2, 97].

Lakin xarici ticarətin səmərəsi bununla bitmir. Çünki xarici ticarət istehsala kompleks təsir göstərir və ictimai əməyin əlavə qənaətini yaradır. Belə əlavə qənaət dolayı iqtisadi səmərə adlanır. Qeyd etmək vacibdir ki, xarici ticarət təkrar istehsalın bütün fazalarına: istehsal, bölgü, mübadilə və istehlaka təsir göstərir. Lakin təkrar istehsalda müəyyənedici rol istehsala məxsus olduğu üçün xarici ticarətin məhz istehsala təsirinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İstehsala xarici ticarətin dolayı təsirinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə qoşulması onun müəyyən məhsullar istehsalı üzrə ixtisaslaşmasına və bununla da iqtisadiyyatda müəyyən struktur dəyişikliyi yaradır. Belə struktur dəyişikliyi elə ümumi iqtisadi nisbətlərin yaranmasına gətirir ki, bu halda iqtisadiyyatın daha səmərəli işi təmin olunur. Xarici ticarətin daha tez və çox təsir etdiyi ümumi iqtisadi nisbətlər:

istehsal vasitələri istehsalı ilə istehlak vasitələri istehsalının ayrı-ayrı istehsal sahələri arasındakı və bir sıra sahələrin daxili nisbətidir.

2. Xarici iqtisadi əlaqələr iqtisadi nisbətlərdən əlavə ərazi nisbətlərinə də təsir edir. Yəni məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və ərazilərin inkişaf səviyyəsinin qaldırılması kimi problemlərin həllinə təsir edir. Son dövrlərdə ərazi nisbətlərinin dəyişdirilməsinin ən səmərəli yolu müxtəlif rejimli iqtisadi zonaların yaradılmasıdır.

3. Xarici iqtisadi əlaqələrin ən vacib təsir istiqamətlərindən biri ölkədə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsidir. Yüksək texniki səviyyəli maşın və avadanlığın idxalı, yəni texnika və texnologiyanın tətbiqi əməyin elm, fond və enerji tutumunu artırmaqla əmək məhsuldarlığının artımı, xarici bazarda mövqeyini itirməmək üçün idxal məhsulunun yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırılması məcburiyyəti və s. elmi-texniki inkişafın sürətləndirilməsini zəruri edir.

4. Xarici iqtisadi əlaqələr kapital qoyuluşunun səmərəliliyini artırır. Belə ki, texniki yüksəliş əməyin kapitalla silahlanmasını, eyni zamanda bu əsasda canlı əməyin məhsuldarlığını artırır. Bundan əlavə xarici ticarət ixtisaslaşmanı dərinləşdirdiyinə görə əsaslı vəsaitin dağılmasının qarşısını alır, yəni onun az sayda obyektlərində cəmləşməsinə şərait yaradır. Hazır istehsal vasitələrinin idxalı ilə kapital qoyuluşunun "verimini" sürətləndirir və onun gecikmə addımını azaldır. Bütün hallarda isə kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin artımı ictimai əməyin məhsuldarlığının artmasına və ya onun bütün iqtisadi sahələrdə qənaətinə gətirib çıxarır.

5. Xarici iqtisadi əlaqələr istehsalın təmərküzləşməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrinin inkişafı ilə əlaqədardır. İstehsalın təmərküzləşməsi əməyin məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı məhsulun qiymətini aşağı salır, əlaqədar sahələrdə əməyə qənaət etməyə imkan yaradır. İxrac olunan məhsul nomenklaturasının ölkə daxilində istifadə olunması isə keyfiyyət səviyyəsinin yüksəlməsi, texniki tərəqqinin sürətlənməsi və iqtisadi nisbətə rasionallaşmasına kömək edir və s. [4, 217].

Xarici iqtisadi əlaqələrin yuxarıda qeyd olunan birbaşa və dolaylı səmərəliliyi istiqamətləri daim inkişafdadır. Yəni yaranmış şərait bu istiqamətlərin hər birinin verdiyi nəticələri artırıb azalda bilər, hətta yeni istiqamətləri meydana gətirə bilər. Məsələn, son illərdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə "Yeni iqtisadi qaydaların" yaranması, dünyada güclənən iqtisadi inteqrasiya və qütübləşmə xarici iqtisadi əlaqələrin həm də siyasi, psixoloji və hərbi effektlərini gücləndirmişdir. Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi də bu sahədə diqqətəlayiqdir.

Öz daxili məzmunu və təyinatına görə səmərəlilik kateqoriyası iqtisadi prosesi qiymətləndirməli olduğuna görə onun göstəriciləri sistemi və bu göstəricilərin hesablanması metodikası tədqiqat sahəsinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hazırlanmışdır. Bunun üçün isə iqtisadi səmərəliliyin inkişafın obyektiv qanunauyğunluğuna cavab verən, bütövlükdə iqtisadi sistemə və onun ayrı-ayrı hissələrinə eyni dərəcədə müvafiq olan və nəhayət, ölçülə bilən me-

yarı müəyyənləşdirilməlidir. Əslində bu və ya digər meyarın seçilməsi səmərəliliyinin müəyyən olunması prosesinin bütün metodoloji xüsusiyyətlərini aşkarlayır. Müxtəlif iqtisadi tədqiqatlarda çoxlu sayda səmərəlilik meyarları təklif olunur. Bu təkliflər bəzən bir-birinə ziddiyyət təşkil edir, bəzən isə bir-birini tamamlayır. Əsas məsələ meyar seçilməsi prinsipinin düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, meyar iqtisadi prosesin əsas qiymətləndirmə prinsipi, onun digər proseslərlə müqayisə olunması prinsipi olduğuna görə çoxsaylı olmamalıdır. Meyarlar çoxluğunun təklif olunması iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin vahid bir göstərici ilə xarakterizə oluna bilməz. Səmərəliliyin hərtərəfli təhlili çoxlu göstəricilərin vahid meyar baxımından öyrənilməsini zəruri edir [6, 243].

Qeyd etmək vacibdir ki, indiyədək müxtəlif proseslər üçün müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təklif olunan iqtisadi səmərəlilik meyarlarından ikisi – ictimai əməyin qənaəti və cəmiyyətin ümumi rifahının yüksəldilməsi meyarları daha çox diqqəti cəlb edir. Lakin ölçülə bilmə xüsusiyyətinə görə təcrübədə ictimai əməyin qənaəti və cəmiyyətin ümumi rifahının yüksəldilməsi meyarları daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, ölçülə bilmək xüsusiyyətinə görə təcrübədə ictimai əməyin qənaəti meyarı daha əlverişlidir. Məlum olduğu kimi, xarici iqtisadi əlaqələr, o cümlədən müxtəlif formalı iqtisadi nəticələrin hamısı istehsal artımı sürətinin yüksəlməsi, məhsulun maya dəyərinin və kapital tutumunun azalması, keyfiyyətin yaxşılaşması, material sərfinin azalması, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və s. əslində iş vaxtının qənaətini təmin edir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə xarici ticarətin səmərəsini onunla funksional asılı olan milli gəlirin artımı ilə xarakterizə etmək olar. Lakin milli gəlirin artımının hansı hissəsinin bilavasitə xarici ticarət hesabına alınmasının müəyyənləşdirilməsi metodoloji çətinliklərlə bağlıdır. Çünki məlum olduğu kimi ticarət bütün tədavül sferası kimi, heç bir yeni dəyər yaratmır, yəni milli gəlir dəyərcə, ticarət mübadiləsi hesabına artmır. Bu haqda, ancaq sabit ictimai əmək sərfi daxilində milli gəlirin fiziki həcmnin artmasından danışmaq olar. Daha sonra xarici ticarətin həm istehsal xərclərinə, həm də milli gəlirin təkb hissələri olan yığım və istehlak fondlarına təsirini ayırmaq və onu hesablamaq kifayət qədər spesifik çətinliklərlə bağlıdır.

Bu çətinliklər xarici ticarətin dolayı səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi zamanı daha da artır. Ona görə də xarici ticarətin verdiyi iqtisadi səmərənin tam həcmi müəyyənləşdirmək üçün onun müxtəlif cəhətlərini əks etdirən qarşılıqlı əlaqəni və qarşılıqlı şərtlənən bir sıra göstəricilər öyrənilməlidir.

Xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyinin vacib göstəricilərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xarici ticarət mübadiləsində birbaşa ictimai əməyin qənaət olunmasını əks etdirən göstəricilər. Bu göstəricilərlə dəyər kateqoriyaları vasitəsilə məhsul istehsalı üçün sərf olunan ictimai zəruri vaxt müqayisə olunur. Onlara ixracın, idxalın və xarici ticarət dövriyyəsinin iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri aiddir.

2. Yuxarıdakı parametrlərin rentabelliği göstəriciləri. Bunlar faktiki maliyyə nəticələrinə görə xarici ticarətin gəlirliyi dərəcəsini müəyyənləşdirir. Bu göstəricilər xarici ticarətə çəkilən xərclərlə oradan gələn qazancın fərqi kimi hesablanır və xarici ticarətin büdcə səmərəliliyi adlanır.

3. Xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatına dolaylı təsir göstəriciləri. Bunlar xarici ticarətin ölkənin və ayrı-ayrı sahələrin elmi-texniki tərəqqisinə təsirinin ifadəsi olan geniş təkrar istehsal sürəti, istehsalın maya dəyəri və kapital tutumu, material sərfi norması, məhsulun keyfiyyəti göstəricisi iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və s. kimi göstəricilərdən ibarətdir [5, 128].

Bu göstəricilərin 1-ci və 2-ci qrupu bilavasitə xarici iqtisadi əlaqələrə aid olduğu üçün, ancaq onları nisbətən ətraflı şərh etməyi vacib hesab edirik. Üçüncü qrupa daxil olan parametrlər səmərəlilik nöqtəyi-nəzərdən digər iqtisadi problemlər üzrə tədqiqatlarda ətrafı şəkildə təhlil olunmuşdur və iqtisadi ədəbiyyatlarda çox tez-tez müşahidə olunur. Xarici ticarət dövriyyəsinin səmərəliliyi ictimai əməyə qənaətin ixrac məhsullarına çəkilmiş xərclərə nisbəti ilə ifadə olunur:

$$S_{\text{td}} = (M_{\text{idx}} - M_{\text{ixp}}) / M_{\text{ix}}$$

M_{idx} -idxal olunan məhsullar və ya onların əvəzedicilərinin istehsalı üçün lazım olan milli xərclər M_{ixp} -məhsul istehsalı və ixracına çəkilən faktiki milli xərclər S_{td} -ticarət dövriyyəsinin səmərəliliyidir.

Bu göstərici ictimai əməyin birbaşa qənaəti səviyyəsini və ya əmək məsrəfi vahidinə düşən qənaətin miqdarını göstərir. Təcrübədə çox vaxt bu göstəricini idxal məhsulları və ya onların əvəzedicilərinə çəkilən xərclərlə ixrac məhsullarına çəkilən xərclərin nisbəti kimi qəbul edirlər.

$$S_{\text{td}} - M_{\text{idx}}$$

Bu göstərici də aydındır ki, qənaət olunmuş əməyin həcmi xarakterizə edir. Göründüyü kimi əgər $S_{\text{td}} > 1$ olarsa, ölkədə ictimai əməyin mütləq qənaəti baş verir və əksinə $S_{\text{td}} < 1$ olduqda ölkədə ictimai əmək itirilir.

Ticarət dövriyyəsinin səmərəlilik göstəricisi ayrı-ayrı konkret sövdələşmələrdə səmərəliliyi xarakterizə edə bilər. Bundan başqa bu göstərici həm mütləq, həm də nisbi qiymətləndirilə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi ictimai əməyin birbaşa qənaəti ixrac və idxal olunan məhsulların milli və beynəlxalq dəyərləri arasındakı fərqdən asılıdır. Bu dəyərlər isə əsasən məhsul istehsalına sərf olunan iş vaxtının miqdarı ilə müəyyənləşir, ona görə də ixrac və idxalın səmərəlilik göstəriciləri əməyin qənaəti ilə səciyyələnir.

İxracın iqtisadi səmərəliliyi ixrac olunan malın satışından alınan valyuta qazancının, yəni onun beynəlxalq dəyərinin malın daxili dəyərinə, yəni onun ixrac üçün istehsalına çəkilən əmək sərfinin dəyərinə olan nisbəti kimi hesablanır:

$$S_{\text{ixr}} = Q_{\text{ixr}} / M_{\text{ixr}}$$

Sixr-malın ixracının səmərəliliyi, Qixr-ixracdan alınan valyuta qazancı (beynəlxalq dəyər), Mxixr-məhsulun istehsalı və ixracına çəkilən əmək sərfi (milli dəyər)

İdxalın iqtisadi səmərəliliyi isə idxal olunan malın və ya onun əvəzedicisinin istehsalına sərf olunan ictimai əmək sərfini xarakterizə edən malın dəyərinin onun beynəlxalq dəyərinin valyuta məsrəfləri ilə ifadə olunan həcmində olan nisbəti kimi hesablanır.

$$Sixd = Mxidx / Vidx$$

Sidx-idxalın iqtisadi səmərəliliyi, Mxidx-idxal olunan malın və ya onun əvəzedicisinin istehsalına olan əmək sərfinin həcmi (milli dəyər), Vidx-idxala sərf olunan valyuta həcmi (beynəlxalq dəyər).

Aydın ki, bu formulada beynəlxalq dəyər kimi istifadə olunan valyuta qazancı və məsrəfi həqiqətdə olduğu ilə tam üst-üstə düşməyə bilər. Lakin birbaşa səmərəni hesablamaq üçün belə müqayisə vacibdir.

Qeyd olunmalıdır ki, bu formulaların vasitəsilə həm ayrı-ayrı məhsulların idxal-ixracının, həm də bütün idxal-ixracın səmərəliliyini hesablamaq olar. Belə ki, idxal-ixracın netto-balans şərti qoyulsa (Qidx-Vidx), yəni ixracdan alınan qazancın hamısı idxala sərf olunarsa, onda idxalla ixracın səmərəliliyi göstəricilərinin hasili ümumi mal dövriyyəsinin səmərəliliyi göstəricisini verir:

$$Sixr \times Sixd = (Qixr / Mxixr) (Mxidx / Vidx) = Sxt = Mxidx / Mxixr$$

Bu bərabərlik göstərir ki, idxal və ixracın müsbət və mənfi cəhətlərini aşkar etmək üçün ticarət dövriyyəsinin səmərəliliyi ixrac və idxalın səmərəliliyinin hasilinə bərabər olduğu üçün yüksək səmərəli idxal, az səmərəli ixracı ört-basdır edə biləcək və əksinə. Ona görə də xarici ticarətin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün idxal və ixracın səmərəliliklərini ayrıca hesablamaq lazımdır.

Göründüyü kimi, xarici iqtisadi əlaqələrin birbaşa səmərəliliyinin hesablanması bir sıra metodoloji çətinliklərlə bağlıdır. Bu çətinliklərin bir qismi prosesin çoxcəhətli olması, müxtəlif iqtisadi parametrlərin birqiymətli olmayan inkişaf meyli və s. ilə bağlıdır, digər qismi, hesabatların aparılması üçün ilkin məlumatların toplanması ilə bağlıdır. Bundan əlavə yuxarıda göstərilən parametrlər ilk növbədə xarici əlaqələrin perspektiv inkişafının müəyyənləşdirilməsi üçün daha əhəmiyyətlidir.

Belə göstəricilərə eyni zamanda ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən xarici ticarətin rentabelliği, mənfəətliliği də aiddir.

Xarici ticarətin mənfəətlilik göstəriciləri həm ümumi ticarət dövriyyəsi, həm də idxal və ixrac, o cümlədən ayrı-ayrı mallar üzrə ayrılıqda hesablanır.

Mal dövriyyəsinin rentabelliği bütövlükdə idxaldan alınan təmiz pul gəlirinin ixaraca sərf olunan bütün xərclərə olan nisbəti ilə müəyyən edilir. İdxalın təmiz pul gəlirinə isə idxal mallarının daxili qiymətlərlə satışından daxili daşınma və digər əlavə xərcləri çıxdıqdan sonra qalan hissəsi aiddir.

Rentabelliği hesablanma düsturu aşağıdakı kimidir:

$$Rxt = (Pidx / Pixr) * 100\%$$

Pidx-idxal mallarının satışından alınan xalis pul gəliri; Pixr-ixracın tam xərcləri. Bu nisbətdə iştirak edən parametrlərin hər ikisi ölkələrin daxili qiymətləri ilə hesablandığı eyni pul vahidi ilə ölçülür. Ona görə də bu halda rentabelliyn hesablanmasında əlavə çətinlik yaranmır. Lakin ixrac və idxalın rentabelliyni ayrılıqda və ayrı-ayrı mallar üzrə hesabladıqda qiymətlərin və pul vahidlərinin uzlaşdırılması problemi meydana gəlir. Belə hallarda ixracın rentabeliyi ixracdan alınan xalis pul gəlirini, ixraca sərf olunan pul xərclərinə nisbəti kimi hesablanır:

$$\text{Pixr}=(\text{Gixr}/\text{Pixr})\cdot 100\%$$

Gixr-xalis ixrac gəliri (valyuta ilə gəlirdən əlavə xərclər çıxdıqdan sonra qalan hissə)

İdxalın rentabelliyni isə idxal mallarının ölkə daxilində satışından əldə olunan xalis pul gəlirinin həmin malların alınması və idxaledici ölkənin sərhədlərinə qədər daşınmasına sərf olunan tam xərclərə nisbəti kimi hesablanır:

$$\text{Ridx}=\text{Pidx}/\text{Xidx}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, rentabellik göstəriciləri onların ölkə, sahə, müəssisə və s. səviyyələrdə hesablanmasından asılı olaraq şərh olunmalıdır. Çünki bu göstəricilər nisbi xarakter daşdığından onlara faktiki olaraq mövcud daxili qiymətlər əsasında hesablanmış valyuta səmərəliliyi kimi baxmaq lazımdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi haqda danışarkən, ancaq ticarət dövriyyəsinin səmərəlilik göstəriciləri ilə kifayətlənmək olmaz. Çünki hal-hazırda dünya təcrübəsində xarici iqtisadi əlaqələrin çoxsaylı forma və növü mövcuddur. Bu formaların hər birinin öz məntiqi xüsusiyyətləri və məqsədyönümlü asılı olaraq səmərəlilik məsələsi qoyula bilər. Aydın ki, konkret fəaliyyət sahələri üçün iqtisadi səmərəlilik anlayışı ifadə və təzahür formalarına görə bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənə bilər. Lakin buna baxmayaraq həmin formaları müəyyən təqribiliklər daxilində bir neçə iri qruplara ayırmaq olar: İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələri: ölkə daxilində birgə əməkdaşlıq; xarici ölkədə birgə əməkdaşlıq; birgə müəssisələr; elmi-texniki əməkdaşlıq; assosiasiya, ticarət evləri, birjalar və s.

Yuxarıda deyildiyi kimi bu formaların hər biri üçün səmərəlilik məsələsi qoyula bilər. Konkret səmərəlilik formullarının müəyyənləşdirilməsi tədqiq olunan əlaqənin məqsədi, vəzifələri, həyata keçirildiyi şərait və s. asılı olduğu üçün, xüsusi tədqiqat tələb edir. Yəni hər bir halda formal kriteriyalar baxımından əlaqənin səmərəlilik dərəcəsini müəyyənəşdirmək həmişə kifayət deyil.

Buna görə də xarici iqtisadi fəaliyyətin məqsəduyğunluğu məsələsinə daha geniş mənada onun iqtisadi sistem işinin yaxşılaşdırılmasına verdiyi töhfənin qiymətləndirilməsi mənasında baxmaq zəruridir. Məhz belə baxış əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsinin 2-ci mühüm cəhətini təşkil edir. Məsələnin belə qoyuluşu onu xeyli mürəkkəbləşdirir və çoxlu qarışıq hesablamalar aparılmasını tələb edir. Ona görə də elmi tədqiqatların mühüm istiqaməti iqtisadi-riyazi üsulların tətbiq edilməsi zərurətini yaradır. Hazırda bu sahədə xeyli təcrübə vardır. Həmin elmi aparatın əhəmiy-

yətliliyini, nisbi müstəqilliyini və xarakterini nəzərə alaraq, onun şərhini növbəti araşdırmalarda verməyi məqsədmüvafiq hesab etmişik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev A., Şəkəraliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: Adilolu, 2002, 376 s.
2. Əliyev A. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri. Bakı: Ozan, 2001, 318 s.
3. Sadiqov K., Qafarov E.K. Xarici iqtisadi fəaliyyəti makroiqtisadi tənzimlənməsi. Bakı: Elm, 1994, 187 s.
4. Kərimov C., Gəncəliyev C.Ş. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı: Kooperasiya, 2005, 476 s.
5. Məhərrəmov A., Aslanov H. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 399 s.
6. Əhmədov M. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Elm, 2003, 487 s.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ

Г.Г.АСЛАНОВ, Н.А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В рыночной экономике формирование и развитие национальной экономики тесно связано с системой внешнеэкономических связей. Эффективная организация и реализация внешнеэкономических связей оказывает значительное влияние на экономическую систему страны. Эффективная организация внешнеэкономических связей также является средством реализации преимуществ международного разделения труда. В статье изучены методологические вопросы эффективности взаимоотношений и его оценки.

Ключевые слова. экономическая интеграция, внешняя торговля, внешние экономические связи, экономика, оценка эффективности.

METHODOLOGICAL ISSUES OF ASSESSING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF FOREIGN TRADE

H.H.ASLANOV, N.A.ABDULLAYEVA

SUMMARY

Under the conditions of market economy, formation and development of economic ties is closely tied with foreign economic relations. Effective organisation and management of foreign economic relations has considerable impacts on the economic system of the country. Effective organisation of foreign economic relations is also a means of realization of the advantages of international labor division. The paper studies efficiency of foreign economic-trade relations and methodological issues of its evaluation.

Key words. Foreign economic relations, trade, economic integration, economic efficiency, evaluation.

UOT 336.244.2**İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYATLARI ZAMANI ÖDƏNİLMƏLİ OLAN
ÖDƏNİŞLƏRLƏ BAĞLI MƏSULLİYYƏT YARADAN HALLAR VƏ
ONLARIN ARAŞDIRILMASININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****M.Y.YADULLA, N.N.HƏMİDOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******narqiz@mail.ru, nargüzzbdu@mail.ru***

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Gömrük məəcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilən vəziyyətlərdə alınmalı olan gömrük ödənişləri ilə bağlı məsulliyət yaradan halların araşdırılması və onların yaranmasının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin əsaslandırılması nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil metodları. Tədqiqatın nəticələri - gömrük dəyərinin əsassız olaraq aşağı salınmasına və buna görə ödənilməli olan gömrük ödənişlərinin azalmasına gətirib çıxaran halların aradan qaldırılması ilə bağlı normativ-hüquqi bazanın və bu sahədə müvafiq strategiyanın daha da təkmilləşdirilməsi üzrə yeni elmi-nəzəri əsaslandırma zəminində uyğun gələn təkliflərin irəli sürülməsi.

Açar sözlər: əlavə dəyər vergisi, aksizlər, gömrük ödənişləri, gömrük dəyəri, tarif preferensiyaları, qaçaqmalçılıq.

Gömrük ödənişləri ilə bağlı məsulliyəti yaradan hallar üzrə təcrübədə gerçəkləşən məqamların elmi-tədqiqat müstəvisində də araşdırılması aktual səciyyə daşıyır. Bu baxımdan bizim tədqiqatın predmetini də Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi, Gömrük məəcəlləsi və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilən vəziyyətlərdə alınmalı olan gömrük ödənişləri ilə bağlı məsulliyət yaradan hallar təşkil edir: gömrük rüsumu; əlavə dəyər vergisi; aksizlər; yol vergisi; gömrük yığımları, haqq, dövlət rüsumu [1-3]. Bundan irəli gələrək, tədqiqat işləməsində gömrük ödənişləri ilə bağlı məsulliyəti yaradan hallar sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil sferasında araşdırılır və gömrük münasibətlərinin bu sahədə təkmilləşdirilməsi istiqamətində uyğun gələn səmərəlilikdirici təkliflər əsaslandırılır. Hesab edilir ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında yeni mənbələrin aşkar edilmə səmərəsi baxımından gömrük ödənişlərinin azalmasına gətirib çıxaran halların aradan qaldırılması məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı və müvafiq sahədə normativ-hüquqi bazanın və strategiyanın daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Hüquqi və fiziki əxslərdən tutulan gömrük ödənişlərindən yayınmaya

görə cinayət məsuliyyəti haqqında norma ilə bağlı tənzimləmə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məsələsinin (AR CM) 209-cu maddəsində aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur:

1. Xeyli miqdarda gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanın manatdan iki min manatadək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır.

2. Bu maddənin 1-ci hissəsində nəzərdə tutulmuş əməllər:

a) təkrar törədildikdə;

b) külli miqdarda törədildikdə iki min manatdan beş min manatadək cərimə və ya iki ilədək müddətə islah işləri və eyni müddətdə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Qeyd: Bu maddədə «xeyli miqdar» dedikdə, ödənilməmiş gömrük ödənişlərinin iki min manatdan, «külli miqdar» dedikdə, dörd min manatdan yuxarı olan məbləği başa düşülür» [3].

Göründüyü kimi qanunverici tərəfindən, ancaq xeyli və ya külli miqdarda törədilən gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma halları kримinallaşdırılmışdır.

AR CM-nin 209-cu maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin bilavasitə obyektini kimi gömrük ödənişlərinin ödənilməsi üzrə dövlət tərəfindən tənzimlənən ictimai münasibətlər çıxış edir. Cinayətin predmetini AR GM və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilən hallarda alınan aşağıdakı gömrük ödənişləri təşkil edir:

1. gömrük rüsumu; 2. əlavə dəyər vergisi; 3. aksizlər; 4. yol vergisi; 5. gömrük yığımları; 6. haqq; 7. dövlət rüsumu.

Gömrük ödənişləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, tətbiq olunduğu halda tutulur [1].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının müdafiəsi üzrə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, müəyyən edilən xüsusi, antidempinq və kompensasiyalı rüsumlar Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi ilə (AR GM) idxal gömrük rüsumunun tutulması üçün nəzərdə tutulan qaydalar üzrə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının Gömrük tarifi haqqında Qanunun 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifi - Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin Əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasında Gömrük tarifi haqqında Qanunun 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq edilir:

- advalor - malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanan;
- spesifik - mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanan;
- kombinə edilmiş - hər iki növü birləşdirməklə hesablanan.

Malların istehsalçıdan istehlakçıya doğru hərəkətinin müxtəlif mərhələlərində malın dəyəri (*qiyməti*) dəyişilir, bura ardıcıl surətdə, mal istehsal-

çısının və ticarət prosesinin digər iştirakçılarının məsrəf və mənfəəti daxil olur. Bütün məsrəflər və malın qiymətinə daxil olan mənfəət malların gömrük sərhədində yerdəyişməsi zamanı gömrük ödənişlərinin hesablanması malın gömrük dəyərini təşkil edir. Gömrük dəyəri dedikdə, ixrac məqsədlərilə satış zamanı mala görə ödənilməli olan, müəyyən olunmuş əlavələrin uçotu ilə dəqiqləşdirilmiş qiymət başa düşülür. Malın gömrük dəyəri gömrük ödənişlərinin (*rüsum, aksiz, ƏDV, xüsusi vergi, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə yığım*) hesablanması üçün əsas baza rolunu oynayır [1, 2, 4].

Vergiyə düşən bazadan hansısa məsrəf elementinin kənarlaşdırılması gömrük dəyərinin əsassız olaraq aşağı salınmasına və buna müvafiq olaraq, ödənilməli olan gömrük ödənişlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Ona görə də belə məsrəf elementlərinin gömrük dəyərindən əsassız olaraq, qərəzlə kənarlaşdırılması gömrük ödənişlərinin məruz qaldığı bazanın süni olaraq azalmasına gətirib çıxarır, buna isə, AR CM-nin 209-cu maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin obyektiv tərəfinin əlaməti kimi baxıla bilər.

AR GM-nin 164-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycanın ərazisinə gətirilən malların sərbəst dövriyyəsinə, ancaq gömrük rüsum və vergilərinin gömrük orqanlarının hesabına daxil olmasından sonra icazə verilir.

Malların gömrük sərhədindən keçirilməsi zamanı gömrük rüsumlarının ödənilməsi üzrə öhdəlik aşağıdakı hallarda baş verir:

A) malların gətirilməsi zamanı-gömrük sərhədini keçmə anından;

B) malların aparılması zamanı-gömrük bəyannaməsinin təqdim olunma anından və ya bilavasitə malların Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən çıxarılmasına yönələn hərəkətlərin baş vermə anından.

Gömrük rüsum və vergiləri ödənilmiş, əgər:

a) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və ya AR GM-nə müvafiq olaraq, mallar gömrük rüsum və vergilərinə cəlb olunmursa və ya mallara münasibətdə gömrük rüsum, vergilərinin ödənilməsindən şərti olaraq tam azad etmə təqdim olunarsa (*belə azad etmə müddətində onun təqdim olunması ilə əlaqədar şərtlərə riayət edilməsi ilə*);

v) sərbəst dövriyyə üçün malların buraxılışına qədər və AR GM tərəfindən müəyyən olunan tələb və şərtlərin şəxslər tərəfindən pozulmaması ilə, xarici mallar məhv olubsa, qəza və ya aşılmaz qüvvə nəticəsində, yaxud təbii aşınma nəticəsində, normal daşınma, saxlama və ya istifadə (*istismar*) şəraiti ilə əskilmə nəticəsində həmişəlik itirilibsə;

q) mallar AR GM-nə müvafiq olaraq, dövlət mülkiyyətinə keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə sərbəst dövriyyə üçün buraxılan, yaxud bu ərazidən aparılan mallara münasibətdə gömrük rüsumlarının, vergilərinin ödənilməsi üzrə öhdəlik AR VM-də nəzərdə tutulan hallarda dayandırılır [2].

AR CM-nin 209-cu maddəsinin dispozisiyasında gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma əlamətləri açılmadığından hüququn tətbiq təcrübəsində belə cinayətlərin təsnifatlandırılması zamanı çətinliklər yaranır.

Hazırda gömrük qanunvericiliyi müəyyən edir ki, gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma dedikdə, aşağıdakılar başa düşülür:

- gömrük ödənişlərindən qanunsuz azad etməyə və ya onların azaldılmasına yönələn, yaxud ödəniş qismində daxil edilən, amma dövlət büdcəsinə keçirilməmiş və hüquqa zidd hərəkətlərin törədilməsinə anına gömrük orqanlarının hesablarında ödəyicinin pul vəsaiti kimi qeyd olunan ödənilmiş gömrük ödənişlərinin əsassız qaytarılmasına yönələn hərəkətlərin törədilməsi;
- müəyyən olunan müddətlərdə ödənilməsi üçün real imkanların olması zamanı ödənilməli olan gömrük ödənişlərinin ödənilməməsi;
- müəyyən olunan müddətlərdə üzərinə götürdüyü öhdəlikləri icra etmək niyyəti olmadan, gömrük ödənişlərinin ödənilməsinə möhlətin təqdim olunması haqqında gömrük orqanlarına müraciət;
- gömrük ödənişlərinin ödənilməsinin təmin olunması haqqında üçüncü şəxslərin yalan təminatlarının bilərəkdən təqdim olunması. [1, 4]

AR CM-nin 209-cu maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin obyektiv tərəfi aşağıdakılarda əks olunmalıdır [3]:

1. əsasən, gömrük bəyannaməsində və gömrük məqsədləri üçün zəruri olan digər sənədlərdə gömrük proseduru haqqında, gömrük dəyəri haqqında, yaxud malın mənşə ölkəsi haqqında və ya digər həqiqətə uyğun olmayan, nəticədə isə, gömrük ödənişlərindən azad etməyə və ya onların azaldılmasına əsas verən yalan məlumatların təqdim etmə yolu ilə gömrük ödənişlərindən qanunsuz olaraq azad etməyə və ya onların azaldılmasına yönələn istənilən hərəkətlərin törədilməsində;
2. yalan məlumatlara malik olan sənədlərin gömrük orqanlarına təqdim etmə yolu ilə artıq ödənilmiş gömrük ödənişlərinin qaytarılmasına, ödənişlərin hissə-hissə əldə olunmasına və ya digər əvəz etmələrə və ya onların qaytarılmamasına, yaxud tam olmayan həcmdə qaytarılmasına yönələn hərəkətlərin törədilməsində;
3. Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanına Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və ya onun gömrük orqanı tərəfindən onlara qanunvericiliklə təqdim olunan səlahiyyətlər çərçivəsində müəyyən edilən qaydada, ölçüdə və müddətlərdə gömrük ödənişlərinin ödənilməməsində, əgər belə ödənilməmə üzürlü səbəb olmadan, yəni real ödəniş imkanı olduğu şəraitdə baş veribsə (*Gömrük ödənişlərinin ödənilməməsi ödəyicinin iradəsindən asılı olmayan, müəyyən olunan müddətdə gömrük ödənişlərini ödəmək imkanından məhrum edən səbəblərdən baş veribsə, bu cinayətin obyektiv tərəfi əmələ gətirmir*) [3].

Gömrük qanunvericiliyinin hazırkı vəziyyəti gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanı vergi dələduzluğunun sərbəst forması kimi müəy-

yən etməyə imkan verir. Belə yayınma zamanı şəxs həqiqəti bilərəkdən təhrif edir və aşağıdakı yollarla məqsədinə çatır:

- a) yanlış bəyanətmə;
- b) gömrük orqanlarına saxta sənədlərin təqdim olunması;
- v) malların gömrük nəzarətindən gizlədilməsi (*fəal aldatma*) və həqiqəti deməməklə (passiv aldatma) gömrük orqanlarını aldatma;
- q) bəyan etməyə məruz qalacaq malların bəyan edilməməsi;
- d) gömrük qanunvericiliyinin tələblərinə zidd olaraq, gömrük orqanlarına mallar və onlar haqqında sənədlərin təqdim olunmaması və s.

Beləliklə, gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma - Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tərəfindən müəyyən olunan gömrük ödənişlərinin ödənilməməsi və ya onların aşağı salınması məqsədini daşıyan istənilən hüquqa zidd aldatma əməllərinin törədilməsidir [1, 2, 3].

Hal-hazırda, formalaşmış istintaq təcrübəsi və gömrük qanunvericiliyinin vəziyyətini nəzərə alaraq, gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanın bəzi daha xarakterik üsullarını sadalayaq:

1. AR CM-nin 206-cı maddəsinin 1-ci hissəsində nəzərdə tutulan hüquqa zidd əməllərin törədilməsi (*«Qaçaqmalçılıq»*), yəni gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma üçün malların qaçaqmalçılığı törədilir. Mallar qanunvericiliklə müəyyən edilən ölçüdə gömrük vergi tutmasına məruz qalmama üçün:
 - a) onlar hüquq pozucuları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən gömrük nəzarətindən yayınmaqla keçirilir;
 - b) hüquq pozucuları tərəfindən yanlış sənədlərdən istifadə olunur, o cümlədən, əgər belə sənədlərdə əks olunan məlumatlar gömrük bəyannaməsinin verilməsinə qədər gömrük orqanı tərəfindən malların buraxılışı haqqında qərara təsir göstərsə;
 - c) hüquq pozucuları gömrük eyniləşdirilməsinin aldatma vasitələrinə müraciət edir;
 - d) yanlış bəyanətmə həyata keçirilir, həm də gömrük bəyannaməsinə və gömrük məqsədləri üçün lazım olan digər sənədlərə gömrük proseduru haqqında, malların adı, kəmiyyəti və gömrük dəyəri haqqında, onların mənşə ölkəsi haqqında, gömrük ödənişlərinin ödənilməsi üzrə güzəştlərin tətbiqi haqqında, tarif preferensiyalarının tətbiqi haqqında yanlış məlumatlar və gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən azad etmə və ya onun aşağı salınması üçün əsaslar verən istənilən digər yanlış məlumatlar daxil olunur.
 - e) Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mal hüquq pozucuları tərəfindən lazım olan qaydada bəyan olunmur;
 - f) daxili gömrük tranziti gömrük proseduruna müvafiq, yaxud beynəlxalq gömrük tranziti gömrük proseduru altında yerləşdirilmiş mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisində təyinat yerinə çatdırılmır;

- g) Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən, gömrük nəzarəti altında olan, o cümlədən, müvəqqəti saxlanma statusunda olan, mal alanın anbarında saxlanan mal da daxil olmaqla, beynəlxalq gömrük tranziti gömrük proseduru altında yerləşdirilmiş, yaxud gömrük anbarında və ya sərbəst anbarda saxlanan mallar gömrük orqanlarının icazəsi olmadan və gömrük ödənişləri olmadan verilir;
2. Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanlarının icazəsi olmadan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, gömrük rüsum və vergilərinin ödənilməsi üzrə güzətlər təqdim olunaraq, şərti buraxılan malların belə güzəştlərdən istifadə etmək səlahiyyətində olmayan digər şəxslərə istifadəyə və ya sahibliyə verilməsi;
 3. fiziki şəxs tərəfindən (*sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan vətəndaş*) müvəqqəti olaraq, Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların müvəqqəti gətirilmə üzrə müəyyən olunan müddət bitdikdən sonra müvafiq gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük ödənişlərinin ödənişi olmadan istifadəsi və ona sərəncam vermə. Həmin mallar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, müvəqqəti gətirilmə müddətində gömrük vergi tutmasından azaddır, amma göstərilən müddət bitdikdən sonra gömrük rüsum-vergiləri tutulur və ya mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinin hüdudlarından kənara aparılır.
 4. sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslər və ya vətəndaşlar tərəfindən gömrük proseduru pozulmaqla, yerləşdirilən mallardan istifadə və ya onlara sərəncam vermə, əgər mallardan belə istifadə və ya onlara sərəncam vermə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, bu malları birinci seçilən gömrük prosedurundan fərqli olaraq gömrük ödənişlərinin ödənişini şərtləndirən digər gömrük prosedurunun təsiri altına salınmasını tələb edirsə;
 5. idxal mallarının qeyri-leqal azərbaycanlı alıcıları tərəfindən gömrük daşıyıcısı şirkətlərinin işçilərinə və (*və ya*) Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinə münasibətdə gömrük nəzarətində, o cümlədən müvəqqəti saxlanmada olan özlərinin idxal mallarının mənimsənilməsi, yaxud zəbt edilməsi məqsədilə aldatma hərəkətlərinin törədilməsi, bu isə, malların gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı gömrük ödənişlərini ödəməmək məqsədi daşıyır. Belə hallarda hüquq pozucuları nəinki sənədləri saxtalaşdırır, həm də özlərini gömrük və ya digər hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları kimi təqdim edirlər, gömrük nəzarəti altında olan malların zəbt edilməsi məqsədilə, kommersion anbarlarını və qaçaqmalçılıq mallarının gizli saxlanma «bazalarını» müvəqqəti saxlanma anbarları kimi təqdim edir və hətta uydurma gömrük postları yaradırlar ki, bura isə guya, gömrük nəzarəti altında olan mallar çatdırılmalıdır. Belə hallarda adı çəkilən hüquqa zidd əməllər nəinki

AR CM-nin 209-cu maddəsi ilə, həm də Cinayət məəcəlləsinin digər maddələri ilə təsnifatlandırılmalıdır.

6. kommersiya strukturları tərəfindən (*bir qayda olaraq, saxta*) Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanlarına yanlış sənədlərin təqdim olunması əsasında gömrük ödənişlərinin ödənilməsi vaxtının uzadılması və ya onların ödənilməsinə möhlət verilməsi, əgər hüquq pozucuları əvvəlcədən gömrük ödənişlərinin ödənilməsi üzrə öz öhdəliklərini icra etmək niyyətində deyildisə, vaxt uzadıldıqdan və ya möhlət verildikdən sonra isə, əlavə vaxtı idxal mallarının reallaşdırılması üçün, cinayətin izlərinin itirilməsi və kommersiya strukturlarının bazardan getməsi üçün istifadə ediblərsə.

Əgər malların qaçaqmalçılığı gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma üsuludursa, AR CM-nin 206-cı maddəsinin 1-ci hissəsi üzrə («*Qaçaqmalçılıq*») nəzərdə tutulan cinayətin əlavə olaraq, AR CM-nin 209-cu maddəsi üzrə ixtisaslaşdırma məsələsinə gəldikdə, AR CM-nin 17-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə müraciət etmək lazımdır, burada deyilir: «Bir hərəkətlə (*hərəkətsizliklə*) bu məəcəllənin iki və daha çox maddəsi ilə nəzərdə tutulan iki və daha çox cinayətin törədilməsi cinayətlərin ideal məcmusunu yaradır». AR CM-nin 17-ci maddəsi nəzərdə tutur ki, belə hallarda şəxs hər bir törətdiyi cinayətə görə AR CM-nin uyğun maddəsi və ya maddəsinin hissəsi üzrə cinayət məsuliyyəti daşıyır (*Bu cinayətlərin həmin ideal adlanan məcmusudur, bu zaman bir hüquqazidd əməl AR CM-nin iki müxtəlif maddələri ilə nəzərdə tutulan minimum iki cinayət tərkibini əhatə edir*).

Cinayət qanununun bu normasına müvafiq olaraq, malların qaçaqmalçılığının törədilməsi gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma üsulu kimi belə əməlin AR CM-206-cı və AR CM-nin 209-cu maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərin məcmusu üzrə ixtisaslaşmasını tələb edir.

Bir cinayətin törədilməsi digər, daha ağır cinayətin törədilmə üsulu olduğu hallarda cinayətlərin məcmusunun olmaması haqqında cinayət-hüquqi nəzəriyyədə mövcud olan fikir gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanın baxılan hallarına aid deyil, belə ki, baxılan hallarda əks vəziyyət mövcuddur-qaçaqmalçılığın törədilməsi digər, amma daha ağır yox, daha yüngül cinayətin törədilmə üsuludur.

AR CM-nin 209-cu maddəsi üzrə nəzərdə tutulan hüquqazidd əməllərin ixtisaslaşması üçün hüquqi şəxsin yoxsa fiziki şəxsin əsassız olaraq gömrük ödənişlərindən azad olunması əhəmiyyət daşıyır.

Gömrük rüsumlarının, vergilərinin ödənilməsinə görə məsul şəxs bəyannaməçidir. Əgər bəyanətmə gömrük brokeri tərəfindən həyata keçirilirsə, AR CM-nin 148-ci maddəsinə müvafiq olaraq, gömrük rüsumlarının, vergilərinin ödənilməsinə görə məsul şəxs odur. Bu normaya müvafiq olaraq, əgər malların bəyan edilməsi üçün müəyyən olunan gömrük prosedurunun məzmunu gömrük rüsumlarının, vergilərinin ödənilməsinə nəzərdə tutursa, gömrük brokeri onları ödəyir. Bəyanətmə zamanı broker onların ödənilməsinə görə bəyannaməçi kimi

məsuliyyət daşıyır.

Nəzərə alsaq ki, gömrük ödənişlərinin ödənilməsinə görə məsuliyyət daşıyan subyektlər qismində ticarət dövrüyyəsində, bir qayda olaraq, hüquqi şəxslər çıxış edir, AR CM-nin 209-cu maddəsi üzrə cinayət məsuliyyətinin subyektləri həmin hüquqi şəxslərin rəhbərləri və işçiləri ola bilər. Əgər adı çəkilən şəxslər gömrük hüquq münasibətlərinin rəsmi iştirakçıları qismində çıxış edirsə, həqiqətdə isə onlar saxta struktur olublarsa, onda AR CM-nin 209-cu maddəsi üzrə cinayət məsuliyyətinin subyekt faktiki olaraq saxta kommersiya strukturlarının rekvizit və sənədlərindən istifadə ilə gömrük sərhədindən qanunsuz olaraq keçirilən konkret mallara münasibətdə gömrük ödənişlərinin ödənilməsinə və ya onların aşağı salınmasına yönələn hüquqazidd əməlləri törədən fiziki şəxslər olacaq.

AR GM-nin gömrük orqanlarının xarici ticarət proseslərinə müdaxiləsinin minimallaşmasını, gömrük nəzarətinin sadələşməsinə, gömrük rüsum və vergilərinin ödənilmə müddətinin uzadılması və ya ona möhlət verilməsini nəzərdə tutur. Sonuncu aşağıdakıları nəzərdə tutan külliyyatda əks olunur:

- ✧ -xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının onlar üçün gömrük rəsmiləşdirilməsinin xüsusi sadələşmiş prosedurlarının müəyyən olunmasına iddia etmək hüququ;
- ✧ -hər mal partiyasına deyil, mal göndərişinin yekunu üzrə dövrü bəyannamələrin rəsmiləşdirmə hüququ;
- ✧ -Azərbaycan mallarının çıxarılması zamanı dövrü müvəqqəti bəyannamələrin sonradan tam bəyannamənin təqdim olunma şərti ilə rəsmiləşdirmə hüququ;
- ✧ -gömrük bəyannaməsinin verilməsinə qədər malların buraxılışına yol vermək;
- ✧ -malların idxalını həyata keçirən şəxslərin obyektlərində gömrük rəsmiləşdirilməsinin aparılma hüququ;
- ✧ -gömrük rəsmiləşdirməsinin sadələşdirilmiş növlərinin tətbiqi hüququ;
- ✧ -aşılmaz qüvvənin olması motivindən, ödəyiciyə büdcədən maliyyələşmənin və ya bu şəxs tərəfindən yerinə yetirilən dövlət sifarişinin ödənilməsinin gecikdirilməsi motivindən, həmçinin gömrük sərhədindən keçirilən malların tez xarab olan mallara aid olması və s. səbəbindən ödəyicilərin gömrük rüsum və vergilərinin ödənilməsi müddətinin uzadılması və ya möhlət verilməsi hüququ [3].

Xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-dürüst iştirakçıları (*hüquqi şəxslərin rəhbərləri və işçiləri*) AR GM-nin bu müddəalarını qaçaqmalçılığın törədilməsi və gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma üçün şəraitin yaradılması məqsədilə istifadə edirlər. Bunun vasitəsilə öz hüquqi şəxsləri üçün gömrük rəsmiləşdirilməsinin xüsusi sadələşdirilmiş prosedurların tətbiqinə, yaxud gömrük rüsum və vergilərinin ödənilməsi müddətinin uzadılması və ya möhlət verilməsinə çalışırlar. Belə hərəkətlər qaçaqmalçılıq və gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanın törədilməsi zamanı bu cinayətlərə hazırlıq kimi

baxılmalıdır (*AR CM-nin 28-ci maddə*).

Cinayət məsuliyyəti isə məlum olduğu kimi, ağır və ya xüsusən ağır cinayətə hazırlıq zamanı baş verir (*AR CM-nin 28-ci maddəsi, 2-ci hissə*). Deməli, qaçaqmalçılığın həyata keçirilməsinə hazırlığa görə cinayət məsuliyyətinə, ancaq o şəxslər cəlb oluna bilər ki, onların hərəkətlərində AR CM-nin 206-cı maddəsinin 2-4-cü hissələrində nəzərdə tutulan cinayətə hazırlıq bəlli olur.

Bununla yanaşı, əgər AR CM-nin 206-cı və (*və ya*) 209-cu maddələri ilə nəzərdə tutulan bitkin cinayət baş veribsə, bu cinayətlərin törədilməsi üçün şərait yaradan şəxslər isə, qaçaqmalçılıq və gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanın təşkilatçıları və icraçıları ilə əvvəlcədən əlbirlikdə olubsa, onlar adı çəkilən cinayətlərin əlbirləri qismində təqdir olunmalıdır.

AR CM-nin 206-cı maddəsinin 1-ci hissəsi və AR CM-nin 209-cu maddələrində nəzərdə tutulan əməllərin əlavə olaraq təsnifatlandırılması zəruriliyi haqqında məsələni həll etmək üçün qanunvericiliyin apardığımız təhlili hüququn tətbiqi təcrübəsində hüquq mühafizə orqanları və məhkəmə tərəfindən gömrük cinayətlərinin xüsusi spesifikasiyasına görə və baxılan vəziyyətlərin mürəkkəbliyindən həmişə təmin oluna bilmir. Hüquq mühafizə orqanlarının işçiləri və hakimlər gömrük cinayətlərini həmişə AR CM-nin normaları üzrə ixtisaslaşdırma bilmir və AR CM-nin 206.1-ci maddəsi, AR CM-nin 209-cu maddəsi və Cinayət məəcəlləsinin digər maddələrində nəzərə tutulan hüquqazidd əməllərin əlavə ixtisaslaşdırılmasına müraciət edə bilmirlər. Deməli, gömrük cinayətlərinin ixtisaslaşması zamanı səhvlər mümkündür. Onlardan necə qaçmaq olar? Bazar iqtisadiyyatının nəzəri və təcrübü müstəvisində bu kimi suallar çoxşəxəli cavablandırılır [5].

Gömrük qanunvericiliyinin hazırkı vəziyyəti gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanı vergi dələduzluğunun sərbəst forması kimi müəyyən etməyə imkan verir. Belə yayınma zamanı şəxs həqiqəti bilərəkdən təhrif edir və aşağıdakı yollarla məqsədinə çatır:

- a) yanlış bəyanetmə;
- b) gömrük orqanlarına saxta sənədlərin təqdim olunması;
- v) malların gömrük nəzarətindən gizlədilməsi (*fəal aldatma*) və həqiqəti deməməklə (*passiv aldatma*) gömrük orqanlarını aldatma;
- q) bəyan etməyə məruz qalacaq malların bəyan edilməməsi;
- d) gömrük qanunvericiliyinin tələblərinə zidd olaraq, gömrük orqanlarına mallar və onlar haqqında sənədlərin təqdim olunmaması və s.

Beləliklə, gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tərəfindən müəyyən olunan gömrük ödənişlərinin ödənilməməsi və ya onların aşağı salınması məqsədini daşıyan istənilən hüquqazidd aldatma əməllərinin törədilməsidir. Cinayət qanununun normalarına müvafiq olaraq, malların qaçaqmalçılığının törədilməsi gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma üsulu kimi belə əməlin AR CM-206-cı və AR CM-nin 209-cu maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərin məcmusu üzrə

ixtisaslaşmasını tələb edir.

Bir cinayətin törədilməsi digər, daha ağır cinayətin törədilmə üsulu olduğu hallarda cinayətlərin məcmusunun olmaması haqqında cinayət-hüquqi nəzəriyyədə mövcud olan fikir gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanın baxılan hallarına aid deyil, belə ki, baxılan hallarda əks vəziyyət mövcuddur-qaçaqmalçılığın törədilməsi digər, amma daha ağır yox, daha yüngül cinayətin törədilmə üsuludur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-dürüst iştirakçıları (*hüquqi şəxslərin rəhbərləri və işçiləri*) AR GM-nin bu müddəalarını qaçaqmalçılığın törədilməsi və gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma üçün şəraitin yaradılması məqsədilə istifadə edirlər. Bunun vasitəsilə öz hüquqi şəxsləri üçün gömrük rəsmiləşdirilməsinin xüsusi sadələşdirilmiş prosedurların tətbiqinə, yaxud gömrük rüsum və vergilərinin ödənilməsi müddətinin uzadılması və ya möhlət verilməsinə çalışırlar. Belə hərəkətlər qaçaqmalçılıq və gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanın törədilməsi zamanı bu cinayətlərə hazırlıq kimi baxılmalıdır. Təsəvvür edilir ki, bu problemi cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşməsi yolu ilə AR CM-nin 209-cu maddəsi və AR CM-nin 206.1-ci maddəsinin dispoziyasına əlavə və dəyişiklərin əlavə edilməsi ilə həll etmək olar. Söhbət hüquqazidd əməllərin AR CM-nin 206.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan adi mallarla, AR CM-nin 209-cu maddəsində nəzərdə tutulan əməllərin AR CM-nin bir normasının dispoziyasında birləşmə zəruriliyindən gedir. AR CM-nin 206-cı maddəsinin normasından qanunvericilik qaydasında 1-ci hissənin çıxarılması və onun AR CM-nin 209-cu maddəsinin normasının dispoziyasına-sonuncunun yenidən işlənməsi ilə köçürülməsi mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Gömrük məəcəlləsi. 2011. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2016, 311 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi. 2000. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2016, 300 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət məəcəlləsi. 1999. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2016, 419 s.
4. Пресняков В.Ю. Современная зарубежная практика регулирования внешней торговли: таможенный аспект. М.: РИО ПТА, 2014, 540 с. [*Presnyakov V.Y. Xarici ticarətin tənzimlənməsində müasir xarici praktika*].
5. Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики. 3-е издание. М.: 2015, 639 с. [*Nuryeyev R.M. İnkişafın iqtisadiyyatı: bazar iqtisadiyyatının formalaşması modeli*].

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ПРИ ОПЛАТЕ ПЛАТЕЖЕЙ ЭКСПОРТО-ИМПОРТНЫХ ОПЕРАЦИЯХ И ИХ СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

М.Я.ЯДУЛЛА, Н.Н.ГАМИДОВА

РЕЗЮМЕ

Важная составляющая бюджета, такие как таможенные платежи, подвергается серьёзным рискам и угрозам в результате криминальной деятельности субъектов ВЭД. В статье исследована уголовная ответственность за таможенные преступления. Отмечается, что произошло разумное смещение юридической ответственности за такое экономическое правонарушение, как уклонение от уплаты таможенных платежей в сфере отраслевого регулирования за пределами уголовного законодательства.

Предложено усовершенствование нормативно-правовой базы, соответствующей стратегии и разработка новых научно-теоретических основ в этом направлении.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, акцизы, таможенные платежи, таможенная стоимость, налоги, тарифные преференции, контрабанда.

RESPONSIBILITY FOR PAYMENTS TO BE PAID AT EXPORT-IMPORT OPERATIONS AND SPECIFIC FEATURES OF THEIR INVESTIGATION

M.Y.YADULLA, N.N.HAMIDOVA

SUMMARY

The Customs compensations that have to be paid and dispositional circumstances of creation of this kind of payments that are fixed by the Customs Code of Azerbaijan Republic and by the other legislative acts are studied in the article. The methodology of the research is a systematic approach and comparative analytical methods. The suggestion of this article is development of normative-legal basis for the elimination of tax evasion conditions, improvement of compatible strategy in this field and preparation of scientific-theoretical grounds.

Key words: value added tax, excise duties, customs repayments, customs costs, taxes, tariff preferentions, contrabanding

FƏLSƏFƏ**UDK 141 201****ELMİ FAKT İLƏ NƏZƏRİYYƏNİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ****Z.C.HACIYEV*****Bakı Dövlət Universiteti******z.haciyev45@mail.ru***

Məqalədə idrakın iki mühüm formasının (fakt və nəzəriyyənin qarşılıqlı münasibətlərini səciyyələndirən əsas cəhətlər təhlil olunur. Təbiətşünaslıq və ictimai elm sahələrindən gətirilən nümunələr əsasında göstərilir ki, bir tərəfdən elmi faktların yaranmasında müvafiq nəzəri biliklər fəal iştirak edir; digər tərəfdən, elmi faktlar əsasında yeni nəzəriyyələr yaradılır.

Belə bir məqam vurğulanır ki, elmi biliyin bu iki forması arasında keçilməz həddlər yoxdur, onlar qarşılıqlı təsirdə çıxış edir.

Açar sözlər: elmi fakt, nəzəriyyə, onların qarşılıqlı təsiri, yaxınlığı, fərqlərin nisbiliyi

Elmi idrakın bütün formaları (fakt, anlayış, hipotez, qanun, nəzəriyyə və sair) bir-birilə ayrılmaz əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə mövcuddur. Onların bu vəhdəti daxilində fakt ilə nəzəriyyənin münasibətləri xüsusi yeri və özünə-məxsusluğu ilə səciyyələnir. Bu onunla izah edilir ki, onlardan birincisi dərk-etmə prosesinin başlanğıcını və təməlini, ikinci isə elmi fəaliyyətin müvafiq silsiləsinin nəticəsini ifadə edir. Həmin formaların qarşılıqlı münasibətlərində öz əhəmiyyətinə və elmi dəyərinə görə nəzəriyyə daha mühüm olub, aparıcı rol oynayır. Lakin elmi idrakın ən yüksək pilləsi olan nəzəriyyə birdən-birə yaranmır, əvvəlki mərhələlər ilə sıx əlaqədə və onların gedişində formalaşır. Qeyd olunan müstəvidə yanaşdıqda nəzəriyyənin meydana gəlməsi prosesində ilkin əsas və xammal rolunu oynayan elmi fakt ilə nəzəriyyənin qarşılıqlı münasibətlərini və vəhdətini səciyyələndirən cəhətləri, onların fəaliyyəti mexanizmini açmazdan əvvəl, idrakın bu formalarının hər birini qısa şəkildə mənalandıрмаq məqsədəuyğundur.

Adi danışmada istifadə olunan fakt anlayışından fərqli olaraq, elmi fakt sadəcə bu və ya digər reallıq obyektinin və ya mənəvi hadisənin qeydə alınması deyildir. Onu həm də obyektlər haqqında adi məlumatlar toplusu hesab etmək olmaz. Elmi fakt daha dərin mənə daşıyan xüsusi tipli bilikdir. Fəlsəfi ədəbiyyatda bu anlayışın aşağıdakı iki başlıca keyfiyyəti vurğulanır: a) hər hansı bir hadisə, proses haqqında mötəbərliyi sübuta yetirilmiş bilik olması

(həqiqətin sinonimi); b) müşahidə və eksperimentlərin gedişində əldə olunmuş empirik biliyi qeydə alan mətn (cümlələr məcmusu) kimi çıxış etməsi (7, 299).

Elmi faktın məzmununda məqsədyönlü aparılan müşahidələrin və eksperimentlərin nəticələri ümumiləşdirilir, statistik formalarda ifadə olunur. O, öyrənilən obyektin xassələrinin və kəmiyyət göstəricilərinin simvolik formalarının məcmusu deməkdir. Elmi fakt yalnız xüsusi təşkil olunmuş elmi müşahidə və eksperiment gedişində əldə oluna bilər. Adi faktın fərqli olaraq, o həmişə nəzəri cəhətdən vasitələnmiş xarakter daşıyır. Sözügedən nəzəri vasitələnmə rolunu ilk mərhələdə hipotezlər oynayır.

Elmi fakt hazır şəkildə mövcud olmur, empirik məlumatlar üzərində müəyyən rəşional əməliyyatlar (seçim, təsnifat, ümumiləşdirmə, izahetmə və sair) mürəkkəb proses olub, aşağıdakıları əhatə edir. Öncə müşahidə materiallarının və eksperiment göstəricilərinin "oxunmasında" özünü göstərə bilən obyektiv əyintilər (istifadə olunan vasitələrin və cihazların nasazlığı, onlara edilən təsadüfi xarici təsirlər) və subyektiv səhvlər (tədqiqatçının maraqları, əhvalı, dəyərlər oriyentasiyası və sair) aradan qaldırılır (əlbəttə, sonuncuların təsirinə zəiflədilməsindən söhbət gedir). Bundan sonra müşahidələri və empirik vasitələri bir neçə dəfə təkrarlamaq, göstəricilərini yenidən yoxlamaq yolu ilə onlardakı təsadüflər kənarlaşdırılır. Növbəti addım, əldə edilmiş informasiyanın məzmunundakı invariant (sabit) tərəflərin seçilib götürülməsi və ümumiləşdirilməsidir. Sadalanan təfəkkür əməliyyatları hissi təcrübə, empirik vasitələr və intuisiya ilə yanaşı həm də müəyyən nəzəri biliklərə arxalanmaqla həyata keçirilir. Buradan aydındır ki, gələcək nəzəri tədqiqat üçün təməl rolunu oynayan elmi faktın özünü aşkara çıxarmaq və qiymətləndirmək üçün müəyyən nəzəri təfəkkür əməliyyatı aparmaq lazımdır. Akademik İ.P.Pavlov belə bir fikri təkrarlamağı xoşlayırdı ki, insanın beynində müvafiq ideya olmasa, heç bir elmi faktı aşkar etmək olmaz, bu ideyanın yaranması üçün tədqiqatçının nəzəri hazırlığa malik olması tələb edilir. Bunu aşağıdakı misaldan da görmək olar. 1820-ci ildə məşhur Danimarka fiziki X.Ested Kopenhagen Universitetində mühazirə oxuduğu zaman təsadüfən tələbələrindən biri müşahidə edir ki, naqilə cərəyan buraxıldıqda, yaxınlıqdakı kompasaın əqrəbi dəyişdirilir. O, bu vaxta qədər naməlum olan həmin faktı müəlliminə deyir. Ersted uzun illərdən bəri elektrik və maqnit hadisələrinin əlaqəli olduğu barədə düşünürdü. Sözügedən hadisə ona elektrik cərəyanının maqnit qüvvəsi təsirinə malik olduğu haqda faktı aşkar etməyə imkan verdi. Bu işdə ona kifayət qədər yüksək nəzəri hazırlığa malik olması kömək etmişdir (1, 301).

Beləliklə, nəzəri bilik yalnız idrakın sonuncu mərhələsində ifadə olunmur, o həmin prosesin əvvəlində, yəni elmi faktların aşkara çıxarılmasında fəal iştirak edir. Əlbəttə, söhbət yaradılması məqsəd kimi irəli sürülən nəzəriyyədən deyil, idrakın əvvəlki dövrlərində əldə olunmuş nəzəri biliklərə əsaslanmaqdan gedir. Bir halda ki, nəzəriyyələrin inkişafında varislik prinsipi fəaliyyət göstərir, deməli ənənəvi və yeni nəzəri biliklər bir-birinə uyğundur. Elmi faktın meydana gəlməsində nəzəriyyənin mühüm rolu, idrakın empirik və nəzəri

səciyyələrinin vəhdəti və qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz etmiş vəziyyətdə olması ilə izah edilir. Sözügedən məqam həm də bu mənada səciyyəvidir ki, o, elmi fakt ilə nəzəriyyənin ayrılmaz əlaqəliliyinə və qarşılıqlı təsirinə real şərait yaradır.

Elmi biliyin strukturunda və xüsusilə də yeni nəzəriyyənin yaradılmasında fakt çox mühüm rol oynayır. Bu, onunla şərtlənir ki, tədqiqatçı öz fəaliyyətinə öyrəndiyi sahəyə dair apardığı müşahidə və eksperimentlərin nəticəsində əldə etmiş olduğu faktları toplamaqla başlayır. Sonuncular müxtəlif ümumiləşdirmələrə, empirik qanunlara və prinsiplərə söykənməklə, ayrı-ayrı cədvəllər, sxemlər, cihazların göstəriciləri, arxiv sənədləri və sair formalarda ifadə olunur.

Nəzəriyyə anlayışının mənasına gəldikdə göstərməlidir ki, o son dərəcə mürəkkəb xarakter daşdığı üçün, müasir elmşünaslıqda onun vahid tərifini, demək olar ki, yoxdur. Bununla belə, nəzəriyyəyə verilən müxtəlif təriflərdə onun səciyyəvi cəhətləri (aid olduğu sahəyə və obyektə dair mötəbər elmi biliyin olması, sübutluluğu, bitkin və sistemli bilik verməsi, integrativ xarakteri və sair) qeyd olunur. İdrakın bu formasının mahiyyəti “yeni fəlsəfə ensiklopediyası”nda aşağıdakı kimi göstərilir:

“Sözün gedniş mənasında nəzəriyyə hər hansı hadisənin təsəvvürünə və izahına yönəlmiş baxışlar, təsəvvürlər və ideyalar kompleksi deməkdir. Dar və xüsusi mənada nəzəriyyə, aid olduğu gerçəklik obyektinin qanunauyğunluqları və mühüm əlaqələri haqqında tam təsəvvür yaradan elmi biliyin ən yüksək təşkil formasıdır” (3, 42-43).

Elmi faktın elmi biliyin (xüsusilə də nəzəriyyənin) yaradılmasında mühüm rolu, onun bir sıra üstünlüklərə malik olması ilə izah edilir. Hər şeydən əvvəl, elmi fakt öz yeniliyi, yəni əvvəldə məlum olmayan biliyi əks etdirməsi ilə səciyyəlidir. Məsələn, 2005-ci ildə Günəş sisteminin tərkibində onunla Pluton arasındakı məsafədən iki dəfə uzaqda yerləşən onuncu, yeni planetin mövcudluğu faktı qəti şəkildə müəyyən edildi. Bu sensasiyalı fakt Günəş sistemi planetlərinin yeni təsnifatının verilməsinə gətirib çıxartdı. Belə ki, 2006-cı ilin avqustunda Beynəlxalq astronomiya ittifaqının assambleyası bu barədə müvafiq qərar qəbul etdi (1, 300). Bunu təkcə təbiətşünaslıqda deyil, həm də ictimai elmlərdə (əlbəttə, müəyyən spesifikasiyə) görmək olar. Belə ki, bu yaxınlarda ölkəmizin Quba rayonunda aşkar edilmiş tarixi fakt – XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş azərbaycanlıların basdırıldığı qəbiristanlığın müəyyən olunması, erməni qəsbkarlarının tarixi vəhşiliklərini göstərən yeni elmi fakt olmaqla, bu barədə nəzəri biliyin inkişafını stimullaşdırdı. Elmi faktın digər bir üstünlüyü, onun mötəbərliyi, yəni onda ifadə olunan biliyin obyektiv həqiqiliyi ilə bağlıdır. Başqa sözlə deyilsə, əsas məsələ elmi faktın nə vaxt və kimin tərəfindən aşkarlanması deyil, onun mötəbərlik dərəcəsidir. Elmi faktın növbəti səciyyəvi cəhətini onun dəqiqliyi, yəni aid olduğu predmetlərin hadisə və proseslərin mühüm əlamətlərini, kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini reallıqda olduğu kimi əks etdirməsidir. Əks halda,

faktlar əsasında yaradılan bilik də qeyri-dəqiq olacaqdır. Məsələn, metereoloqların verdikləri hava proqnozları dəqiq faktlara əsaslanmadıqda, qeyri-müəyyən və səhv olur.

Elmi faktın nəzəriyyənin yaradılmasında oynadığı rola təsir edən amillər sırasında faktların düzgün qiymətləndirilməsi, müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Elmi idrakın subyektivi, bu və ya digər faktların rolunu və əhəmiyyətini nə qədər dərin və konkret şəkildə qiymətləndirirsə, onun idrakı fəaliyyəti də bir o qədər səmərəli olur. Elmi faktların əsas xüsusiyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi, həm də onların nəzəriyyə və praktika üçün yararlılığı miqyasını müəyyənləşdirməkdə lazımdır. Lakin bəzən belə olmur. Məsələn, XX əsrin sonunda rus fiziki A.Stoletov tərəfindən fotoelektrik qanunauyğunluqların və bir qədər sonra, fotoelementlərin kəşf edilməsi faktı düzgün qiymətləndirilmədiyini üçün yalnız bir çox illər keçdikdən sonra praktikada sübut olundu.

Elmi idrakın sözügedən iki formasının ayrılmaz vəhdəti qarşılıqlı xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, təkcə nəzəriyyə faktların formalaşmasında mühüm rol oynamır. Eynilə də nəzəriyyənin qurulması prosesi faktlara əsaslanır. Yəni elmi faktı ifadə olunan biliyin idrakı keyfiyyətini təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək, nəzəriyyənin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu mənada A.Eynşteynin aşağıdakı fikri diqqəti cəlb edir. “Bütünlükdə elm gündəlik təfəkkürün təkmilləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir” (8, 200).

Elmi faktın inkişaf etdirilərək nəzəri biliyə çevrilməsi prosesi, mövcud elmi nəzəriyyə ilə izah edilə bilməyən, onunla ziddiyyət təşkil edən faktlara xüsusi diqqət yetirməkdən başlayır. Bu baxımdan görkəmli alman fiziki M.Plankın aşağıdakı fikri səciyyəvidir: “Fakt elə bir arximedəsayacağı dayaq nöqtəsidir ki, onun köməyilə, hətta ən ciddi nəzəriyyələr öz yerindən oynadılır. Buna görə əsl nəzəriyyəçi üçün ümumi tərəfindən qəbul olunmuş nəzəriyyə ilə birbaşa ziddiyyət təşkil edən faktdan daha maraqlı heç nə ola bilməz (8, 73).

Təbii-elmi biliklərin inkişafı tarixi bu fikrin doğruluğunu təsdiqləyir. Məsələn, A.Eynşteyn tərəfindən 1905-ci ildə xüsusi nisbilik nəzəriyyəsinin yaradılmasına, 1882-ci ildə Maykelsonun və Morlinin birlikdə apardığı eksperiment nəticəsində işığın sürətinin, onun mənbəyinin yerdəyişməsindən asılı olmadığı faktının aşkar edilməsi, mühüm rol oynamışdı. Eyni fikri kvant mexanikası yaradılmasında katod şüalarının korpuskulyar təbiətini aşkara çıxaran eksperimentlər, fotoeffektin, rentgen şüalarının, radoaktivliyin kəşfi, habelə müxtəlif kimyəvi elementlərin spektrlərinin strukturunun öyrənilməsinə imkan verən digər çoxsaylı faktlar haqqında söyləmək olar (1, 302).

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi fakt reallığın müəyyən tərəfinin məzmununu adekvat əks etdirsə də, özü-özlüyündə deyil, yalnız nəzəri bilik sistemində qovuşmuş olduqda, yəni onlara müəyyən nəzəri təsəvvürlər hopdurulduqda elmilik statusu kəsb edir. XX əsrin görkəmli fizikləri olan Lui de Broyl və N.Bor göstərdilər ki, “faktlara həmişə müəyyən nəzəri təsəvvürlər qovuşmuş olur” “heç bir faktı müəyyən anlayışlar sistemindən kənarında ifadə etmək mümkün deyildir” (5, 422).

Elmi fakt nəzəriyyəyə yaxın olduğu üçün, onu yalnız idrakın empirik pilləsinə aid etmək doğru deyildir. Əslində onun formalaşması prosesində, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müəyyən elmi ideyalardan istifadə edilir. Əks halda, idrakın bu forması nəzəri bilik alınmasında özünün təməl rolunu uğurla yerinə yetirə bilməz. Bununla belə, epistemologiyada uzun müddət faktların xalis empirik mənada anlaşılması onların müəyyən elmi ideyaya söykənmədən ondan kənarında mövcudluğu haqda təsəvvürlər hökm sürmüşdür. Onların aradan qaldırılması zamanəmizin tanınmış filosofu K.Popperin adı ilə bağlıdır. Onun fikrincə, müəyyən nəzəri ideyalara malik olmadan, elmi tədqiqat aparmağın mümkünlüyü cəfəngiyyatdır. İstər müşahidə, istərsə də eksperiment seçim xarakteri daşıyır, yəni tədqiqat obyektini seçməyi, elmi vəzifəni müəyyən etməyi, hər hansı marağa və nöqtəyi-nəzərə malik olmağı, problemi görməyi nəzərdə tutur. Elmi faktın əvvəldən müəyyən, nəzəri yük daşması ifadəsi də ona məxsusdur. Popper vurğulayırdı ki, belə “nəzəri yüklənmə” keyfiyyəti təkcə eksperiment yolu ilə deyil, həm də müşahidələr nəticəsində əldə edilən faktlara aiddir (4, 173).

Bununla da K.Popper elmi idrakda empirik və nəzəri səviyyələri bir-birinə qarşı qoymağı rədd edirdi. Yeni faktların elmi biliklərin inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti, həm də bununla izah edilməlidir ki, onlar aşkar olunduqda, köhnə təsəvvürlər əsasında aparılan eksperimentin nəticələri ilə aşkar ziddiyyətə daxil olduğu əyani görünür və bu onlardan imtina edilməsinə gətirib çıxarır. Bu təsadüfi deyil, zərurətdir, faktların və nəzəriyyənin yaradılması prosesinin daxili məntiqini əks etdirir. Ona məhəl qoymamaq, yaxud faktları saxtalaşdırmaq, səhv idraki nəticələr yaradır, sonuncular isə tezliklə elmi bilikdən kənarlaşdırılır. Bu mənada tam əsasla iqrar etmək olar ki, elmi nəzəriyyənin yaradılması, həm də daxili təmizlənmə prosesidir. Burada səhvlər və yalanlar uzun sürmür. Elmin tarixi sübut edir ki, idrak subyektinin fəaliyyətin şəxsi ehtirasların və ideoloji stereotiplərin hökmranlığı nəticəsində yaranan səhvləri elmi tərəqqi prosesi öz yolundan kənarlaşdırır.

Empirik faktların nəzəri bilik səviyyəsinə yüksələ bilməsi üçün, onların sistemləşdirilməsi, sonra yaranma səbəblərinin, mühüm xassələrinin və aralarındakı qanunauyğun əlaqələrin aşkara çıxarılması tələb olunur. Nəzəriyyə qurularkən, ayrı-ayrı faktlara deyil, onların çoxluğuna arxalanmaq vacibdir, çünki yalnız bu halda təsadüflərdən uzaqlaşmaq, sabit və əsas meylləri müəyyən etmək mümkündür. Sonra, bu prosesdə əsas meyarı kimi məhdud miqyaslı və pərakəndə xarakterli təcrübələrə deyil, insanların ümumi məcmu fəaliyyəti kimi götürülən ictimai praktikaya arxalanmaq zəruridir. Yalnız belə olduqda elmi faktlar üzərində aparılan ideal fikri əməliyyatlar və abstraktlaşdırmalar konkret müstəviyə keçirilə bilər.

Nəzəriyyə yaradılması prosesində faktın öz rolu və funksiyalarını adekvat yerinə yetirə bilməsi üçün yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, aşağıdakı iki şərt də ödənilməlidir. Onlardan birincisi, faktı düzgün və dəqiq izah edən elmi

təsəvvürlərin mövcud olması, ikinci isə faktları qruplaşdırarkən mötəbər təsnifat aparmağa imkan verən metoddan istifadə edilməsidir.

Deyilənlər sübut edir ki, elmi fakt ilə nəzəriyyə arasında sözün müəyyən mənasında qarşılıqlı şərtlənmə və asılılıq münasibətləri mövcuddur. Bunu pulsarların (ən yeni ulduz partlayışları nəticəsində yaranan səma cisimləri) kəşfi nümunəsində aydın görmək olar. Bu elmi faktın formalaşmasında əvvəllərdə başqa faktlarla əsaslandırılmış mötəbər nəzəri biliklər (keplerin termodinamikası və işığın yayılması qanunları) tətbiq edilmişdir. Pulsarlar kəşf olunduqdan sonra vaxtilə görkəmli fizik L.Landaunun irəli sürmüş olduğu müvafiq hipotez öz təsdiqini tapdı və nəzəriyyəyə çevrildi.

Elmi fakt ilə nəzəriyyənin yaxınlığı həm də birincinin idrak prosesində tutduğu spesifik yeri ilə izah edilməlidir. Daha dəqiq desək o, müşahidə və eksperimentlər ilə nəzəriyyə arasında müəyyən əlaqələndirici vəsilə kimi çıxış edir. Məsələ bundadır ki, empirik məlumatların sayının çoxaldılması, öz-özülüyündə nəzəriyyənin yaranmasına gətirib çıxara bilmir. Bunun səbəbi odur ki, onlar induktiv əqli nəticəyə əsaslanır, sonuncu isə bir qayda olaraq natamam və ehtimalı bilik verir. Odur ki, müşahidə və eksperiment məlumatları üzərində rəasional əməliyyatlar aparmaq yolu ilə yaradılan elmi fakt, daha mötəbər və əsaslandırılmış səciyyə daşıyır və yüksək bilik formasının – nəzəriyyənin təməli ola bilir. Sonra, nəzərə alınmalıdır ki, bir sistemdə nəzəriyyə statusunda çıxış edən bilik, digər yanaşma miqyasında başqa bir nəzəriyyə üçün elmi fakt rolunu oynaya bilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, faktlar öz elmi statusuna görə empirik qanunlar ilə daha yaxındır, çünki hər ikisi nisbətən aşağı səviyyəli ümumiləşdirmələri ifadə edir. Sonuncular isə natamam induksiyanın sadalama və elmi innovativ (seçmə) formaları üzrə aparıldığından çox vaxt qeyri-dəqiq, hipotetik məzmunu malik olur.

Elmi idrakın faktlardan nəzəriyyə yaradılmasına doğru inkişafını adi və bəsit proses kimi təsəvvür etmək doğru olmazdı. Əslində o son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli xarakterə malikdir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, nəzəriyyə ayrı-ayrı faktların induktiv ümumiləşdirilməsi yolu ilə yaradılmır, çünki bu vasitə ilə yalnız empirik səviyyəli qanunlar aşkar edilə bilər. Əsl nəzəri qanunlar isə bir qayda olaraq yüksək mərhələdən olan nəzəri ümumiləşdirmələr hipotetik – deduktiv modellər vasitəsilə yaradılır. Başqa sözlə, nəzəriyyənin meydana gəlməsi prosesində elmi faktlardan əlavə, məntiqi quraşdırmalardan və hipotezlərdən də istifadə olunur. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, məhz sonuncular elmi faktları bir-birilə əlaqələndirmək, sistemləşdirmək və interpretasiya etməklə yüksək elmi bilik növü olan nəzəriyyənin yaradılmasını təmin edirlər. Lakin qeyd olunan fikir, nəzəriyyənin formalaşması prosesində elmi faktın mühüm yerini və rolunu inkar etmir.

Deyilənlər sübut edir ki, elmi fakt ilə nəzəriyyə arasında keçilməz hədlər yoxdur, birincinin formalaşdırılmasında ikinci fəal iştirak edir, öz növbəsində yaradılmış elmi fakt, yeni nəzəriyyənin meydana gəlməsi prosesini

stimullaşdırır. Deməli, bu iki forma elmi idrakın inkişafının ayrılmaz vəhdətini əks etdirir. Bu münasibətdə görkəmli filosof P.Kopninin aşağıdakı fikri maraqlıdır. “Fakt ilə nəzəriyyə elmi tədqiqatın müxtəlif, biri digərinə əks olan iki kənar həddidir, müəyyən bilik sistemində əldə edilmiş mükəmməl və tamamlanmış nailiyyət, idrakın növbəti mərhələsində fakta çevriləcək səhih elmi nəzəriyyə deməkdir” (2, 224).

Qeyd olunmalıdır ki, elmi fakt ilə nəzəriyyənin qarşılıqlı təsiri və vəhdətini yalnız o vaxt dəqiq anlamaq mümkündür ki, bu iki idrak formasının hər biri, həm statik, həm də dinamik vəziyyətdə götürülsün, yəni onlara bir tərəfdən davam edən proses kimi yanaşılın, digər tərəfdən isə rəşional fəaliyyətin nəticəsi kimi səciyyələndirilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Голубинцев В.О., Данцев А.А., Любченко В.С. Философия науки. Ростов-на Дону: Феникс, 2007.
2. Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию. М.: Наука, 1982.
3. Новая философская энциклопедия. Т. 4. М.: Мысль, 2001.
4. Мареева Е.В., Мареев С.Н., Майданский А.Д. Философия науки. М.: ИНФРА, 2010.
5. Матяш Т.Т., Жаров Л.В., Несмянов Е.Е. Философия Ростов-на-Дону: Феникс, 2014.
6. Планк М. Единство физической картины мира. М.: Наука, 1966.
7. Философия (под ред. В.П.Кохановского). М.: Кнорус, 2014.
8. Эйнштейн А. Сборник научных трудов. Т. 4. М.: Наука, 1967.

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ НАУЧНОГО ФАКТА И ТЕОРИИ

З.Дж.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные черты, характеризующие взаимоотношения двух важных форм познания - факта и теории. На примерах, приводимых из естествознания и общественных наук, показывается, что, с одной стороны, в создании научных фактов активно участвуют соответствующие знания, с другой – теории строятся на основе научных фактов.

Подчеркивается, что между этими двумя формами научного познания нет непроходимых граней, в процессе их взаимодействия создаются как новые факты, так и теории.

Ключевые слова: научный факт, теория, их взаимодействие, относительность между гранями

RELATIONSHIP BETWEEN FACT AND THEORY

Z.J.HAJIYEV

SUMMARY

The article analyzes main features that characterize the interrelations between two important forms of cognition, fact and theory. It is stated that, on the one hand, theory takes an active part in the formation of scientific facts; on the other hand, theories are shaped on the basis of scientific facts.

It is emphasized that there are no impenetrable borders between these two types of cognition, both new facts and theories are formed in the process of their interaction.

Key words: scientific fact, theory, mutual interaction, relativity of lines.

PEDAQOGİKA**УОТ 37 (094)****ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ДИДАКТИЧЕСКИЕ
ВЗГЛЯДЫ ЯН АМОСА КОМЕНСКОГО – ОСНОВОПОЛОЖНИКА
СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ****С.Р.ГАДЖИЕВА****АГПУ*****hajievasabina@gmail.com***

В статье описывается жизненный путь выдающегося чешского педагога Я.А.Коменского, его вклад в развитие педагогической теории, дидактики; отражаются его педагогические взгляды на образование и образовательный процесс в целом, им раскрываются основные категории педагогики, особенности содержания труда «Великая дидактика», особенности разработанной целостной системы школ в соответствии с возрастной периодизацией, отражается содержание обучения на каждой ступени образования, им выделены основные принципы обучения, обоснование классно-урочной системы, особенности воспитательно-го процесса и работы учителя.

Ключевые слова: Ян Амос Коменский, дидактика, принципы обучения, классно-урочная система, пансофические знания.

Большой вклад в развитие педагогической науки как отмечает автор в статье внес выдающийся чешский педагог-гуманист, писатель, великий мысли-тель, общественный деятель XVII века, основоположник научной педагогики Ян Амос Коменский. Он является автором многих философских и педагогических трудов, пронизанных духом гуманизма, любовью и уважением к людям, к их трудовой деятельности.

Ян Амос Коменский родился 28 марта 1592 г. в городке Нивница. Его отец, Мартин, был родом из Комны, куда состоятельная семья переехала из Словакии. От названия деревни и пошла фамилия Коменский. Отец был членом общины «Чешских (богемских) братьев». Чешские братья отрицали сословное и имущественное неравенство, проповедовали отказ от насильственной борьбы, поддерживали протестантство, отстаивали право на национальную независимость [1, 29-41].

В 1604 г. на Коменского обрушилось большое несчастье. Эпидемия унесла всю его семью. Осиротевшего подростка взяли к себе родственники в город Стражнице. Школа общины «Чешских братьев» в Стражнице, учеником которой он стал, пользовалась отличной репутацией. Эта школа, как и другие, была проникнута схоластическим духом, но братские школы отличались тем, что в них давались знания, необходимые для практической жизни и трудовой подготовки.

В 1611 г. юноша, благодаря своим блестящим способностям был отправлен за счет общины в Германию (Гербонский университет богословский факультет), в котором господствовало протестанское направление.

После окончания занятий летом 1613 г. Коменский совершил путешествие по Северной Европе и в том же году записался в число слушателей Гейдельбергского университета, где проучился около года. В связи с болезнью он прекратил занятия и в 1614 г. без денег, больной пешком вернулся на родину.

На родине Коменский принял на себя руководство школой в Пршерове, несколько позднее он был назначен общиной протестантским проповедником в г. Фульнек, где руководил и братской школой. С этого времени в жизни Коменского начинается новый этап. Он с большим увлечением работает в школе, изучает педагогические труды, улучшает свою школу. Становится помощником епископа, женится, у него появляются двое детей. Мирная и счастливая жизнь.

Но с 1612 г. для Коменского начинается период скитаний, потерь и страданий. «Скорбной и героической» назвал жизнь Коменского один из исследователей его творчества. В этот год протестанты, стоявшие во главе освободительной борьбы Чехии с австро-венгерской империей Габсбургов, были разгромлены, жизнь Коменского оказалась в опасности. В огне войны сгорел его дом с богатой библиотекой, а чума унесла жизни его жены и детей. Самому Коменскому пришлось несколько лет скрываться в горах и лесах. В эти годы он много делает для укрепления братской общины.

Вскоре было объявлено о том, что официальной религией в Чехии становится католичество, а протестантам предлагалось покинуть страну. Патриоты родины «Чешские братья» становились беженцами. Более ста общин «Чешских братьев» оказались в Польше, Пруссии, Венгрии.

С 1628 по 1656 г. Коменский и его община «Чешские братья» находили приют в г. Лешно (Польша). В эти годы Коменский становится одним из руководителей общины, его также избирают ректором гимназии. В число его обязанностей теперь входит и руководство школой в Лешно, и попечение учащейся молодежи. Здесь он написал в 1628 г. на чешском языке известную книгу «Материнская школа» (издана впервые в 1657 г.), получившую большую популярность в XIX в., с тех пор она

много раз переиздавалась. Коменский прославил свое имя, создав знаменитый учебник «Открытая дверь к языкам» (1631). Это своеобразная детская энциклопедия, которая произвела настоящий переворот в преподавании языков; в ней вместо сухих и непонятных правил было представлено 100 небольших рассказов из различных областей знания на родном и латинском языках. Отклик на книгу оказался очень живым, ее сразу стали переводить на другие языки.

Коменский живет в изгнании в большой нужде. Семья, которую он вновь создал, нуждается. Но его поддерживает мечта о том, что настанет время и он возвратится на родину, чтобы вернуть ей потерянный покой и радость. А воссоздать счастье родине помогут школы и воспитание молодежи. «Ибо если мы хотим иметь благоустроенные, озелененные, расцветшие города, школы, жилища, надо прежде всего основать и благоустроить школы».

Еще на родине Коменский начал разрабатывать «Дидактику», предназначавшуюся чешскому народу. Надеждой на ее окончание он жил и в трудные годы, взявшись снова за труд, которому поначалу он думал дать название «Рай чешский». В 1632 г. в Лешно Коменский заканчивает свой главный педагогический труд, который назвал «Великая дидактика», содержащий универсальную теорию учить всех всему, написанный первоначально на чешском языке и только позднее опубликованный в переводе на латинский язык [2, 160-170].

Он стал обдумывать свою новую идею – создание «Пансофии» (пансофия – знание всего, всеобщая мудрость). План работы был опубликован, сразу посыпались отклики – эта идея энциклопедизма была созвучна потребностям эпохи, начались обсуждения среди мыслителей Европы; с Коменским одни не соглашались, другие восприняли его идею с одобрением. Основная идея пансофии Коменского – воспитание нового высоконравственного человека, человека знаний и труда. Коменского приглашают в разные страны, его пансофические идеи и стремление объединить все течения христианства привлекли к нему внимание видных людей европейских стран. Он принял одно из приглашений и с согласия общины отправился в Англию, но здесь начались революционные волнения среди населения, и он не рискнул остаться в стране. По поручению кардинала Ришелье его просили продолжить свою работу над «Пансофией» во Франции. Коменский решает отправиться в Швецию, так как шведы сочувствовали «Чешским братьям» и оказывали им материальную поддержку.

В 1642 г. он поселяется в Швеции, где ему предложили заняться вопросами преподавания латинского языка и создать его методику. С неохотой. Коменский взялся за работу, считая ее второстепенной. Главным делом для него была «Пансофия», которая, по его мнению, могла помочь установлению мира между народами. Но нужда вынудила приняться за дело.

В 1648 г. скончался главный епископ «Чешских братьев», на эту должность предложили Коменского. В том же году Коменский был избран епископом общины и возвратился в Лешно. Вскоре его пригласили в Венгрию, где братству оказывали покровительство и помощь. С согласия общины Коменский принял приглашение. Он отправился с семьей в Венгрию, где ему поручили реорганизовать в соответствии с его идеями школьное дело в Шарош-Патаке. Здесь он хотел создать «пансофическую школу». И хотя воплотить свои идеи полностью он не смог, все же многое изменил в школе. Обучение в ней велось по его учебникам и в соответствии с его дидактической концепцией. В ходе реорганизации школьного образования наряду с другими многочисленными трудами были написаны «Пансофическая школа» и «Мир чувственных вещей в картинках» [3, 55-58]. В 1658 г. «Мир в картинках» был напечатан и быстро распространился во многих странах Европы. Это был первый учебник, в котором реализован принцип наглядности, обучение словом связано с предметами, с наглядным образом. Так как он был переведен на многие языки, то стал использоваться в разных школах Европы не только как учебник латинского, но и родного языка.

В Венгрии Коменским было создано около 10 оригинальных работ как методических, так и общепедагогических. Он даже переложил свой учебник, составив его в виде пьесы, которую ученики с удовольствием разыгрывали.

Тем временем положение общины в Лешно значительно ухудшилось. Для предотвращения распада общины Коменского вызвали из Венгрии. Однако Лешно в 1656 г. оказался в центре военных действий. Община «Чешских братьев» распалась, и Коменский, подобно другим, должен был спасаться бегством. Его дом сгорел, а вместе с ним погибла большая часть книг и рукописей. Коменский нашел убежище в Амстердаме у сына своего прежнего богатого покровителя. С начала 60-х годов Коменский основное время и силы посвятил разработке проблем мира и сотрудничества между народами, деятельности по освобождению Чехии.

В Амстердаме ему была предоставлена возможность осуществить некоторые из своих творческих замыслов. При поддержке одного из покровителей и сената в 1657 г. было издано полное собрание его работ по вопросам обучения, в том числе «Великая дидактика». Вновь были написаны и опубликованы два тома пансофических трудов [4, 158-160]. Был опубликован ряд работ по вопросам религии, среди них духовное завещание Коменского «Единственно необходимое, а именно знание того, что нужно людям в жизни, смерти и после смерти». В конце жизни Коменский напишет: «Вся моя жизнь проходила в скитаниях и не было у меня родины, никогда и нигде не находил я себе прочного приюта». В Амстердаме с ним были его сын и дочь. Коменский скончался 15 ноября 1670 г. и похоронен близ Амстердама.

В своих многочисленных работах: «Великая дидактика», «Предвестник всеобщей мудрости», «Общий совет об исправлении дел человеческих», «Лабиринт света и рай сердца», «О культуре природных дарований» и др. Коменский излагает свои взгляды на окружающий мир [5, 102-104]. Деятельность человека, человеческое общество, которые явились фундаментом его педагогической теории.

Коменский признает божественное происхождение природы и человека и приписывает им божественные атрибуты. Вершина божественного творения, «чистейший образец своего создателя»–человек. Он есть «самое высшее, самое совершенное и превосходнейшее творение» («Великая дидактика»), это микрокосмос в макрокосмосе. Он создан для познания предметов, нравственной гармонии и любви к Богу. Человек, созданный Богом по своему образу и подобию, обладает его качествами, в нем заложены исключительные и безграничные возможности и задатки.

От рождения человек не имеет никаких знаний и идей. Душа, как часть божественного духа, способна к познанию. «Наш мозг (это мастерская мыслей) сравнивается с воском, на котором оттискивается печать... мозг, отражая образы всех вещей, все принимает, что только содержит мир». Ум человека отличается «такой ненасытной восприимчивостью к познанию, что представляет собой как бы бездну», уму нет предела («Великая дидактика»).

Процесс познания начинается с ощущения, так как нет ничего в уме, чего раньше не было бы в ощущениях. Следующая ступень познания – умственная переработка материала, полученного из ощущений, когда разум путем анализа и синтеза осуществляет обобщение и абстракцию. Затем разум «подвергает испытанию собственные и чужие представления о вещах». Знания становятся истинными и полезными, если они осуществляются в практике и так перерастают в мудрость.

Характеризуя познание мира в его единстве, Коменский намечает такую последовательность: человек прежде всего должен знать, что что-либо существует (ознакомление), далее – что это такое по своим свойствам и причинам (понимание), и наконец, знать, как использовать свое знание. Отсюда вытекает представление Коменского о том, чему должны учить школы: 1) теории, 2) практике. Этим путем можно воспитать пансофа-мудреца, а мудрость есть искусство жизни, т.е. знания нужны не для созерцания мира, а для того, чтобы служить человеку, достигая с их помощью благосостояния и счастья.

Коменский являлся истинным демократом, ратующим за то, чтобы все люди–богатые и бедные–имели возможность развить свои природные способности, стать гармоническими личностями. Потребности самого народа определяют все дело воспитания и образования.

Демократизм, гуманизм, народность – важнейшие черты педагогической теории Я.А. Коменского [6, 57-58]. В отличие от дидактики как

теории обучения свою «Великую дидактику» Коменский определяет как универсальное искусство всех учить всему, учить с верным успехом, быстро, основательно, приводя учащихся к добрым нравам и глубокому благочестию.

«Великая дидактика» Коменского выходит за рамки теории обучения, это, по сути, есть вся педагогика, включающая и образование, и воспитание. Эти знания необходимы родителям и учителям, ученикам и школам, государству и церкви.

Коменский называет школу мастерской человечности, мастерской гуманизма. Обучать детей целесообразнее в школах, а не в семье. Основное назначение школы состоит в том, чтобы распространить всеобщую мудрость. В школе всеобщей мудрости обучаются все всему, что нужно для настоящей и будущей жизни. В школе молодежь совершенствуется нравственно, поэтому школа является мастерской гуманности и истинной человечности. Это учреждения, где учащиеся готовятся к труду, к жизни, это «мастерская трудолюбия».

Но для того чтобы школа стала такой мастерской, в ней следует обучать не только наукам, но и нравственности, благочестию. Научное образование одновременно совершенствует разум, язык, руки человека.

Образование должно получить все юношество. Юношество должно обучаться всему тому, что может сделать человека мудрым, добродетельным, благочестивым. Образование должно быть закончено еще до наступления зрелости. Образование должно происходить весьма легко и мягко, как бы само собою – без побоев и принуждения.

Должен быть установлен и внешний порядок в воспитании. Весь цикл воспитания и образования человека, по замыслу Коменского, должен распределяться на четыре периода по шесть лет каждый. Ступени школьной системы:

- материнская школа – для детства (с 0 до 6 лет);
- школа родного языка, элементарная школа – для отрочества (с 6 до 12 лет);
- латинская школа – для юношества (с 12 до 18 лет);
- академия – для зрелости (с 18 до 24 лет).

Материнская школа должна быть в каждом доме, Для нее Коменский составил методическое руководство «Материнская школа» – наглядное наставление о том, как благочестивые родители частью сами, частью с помощью нянек должны заботиться о детях.

Второй ступенью системы школ, предложенной Коменским, является школа родного языка, которая должна быть в каждой общине.

В школе родного языка каждого нужно учить тому, без чего нельзя обойтись в жизни: уметь бегло читать на родном языке печатный или рукописный текст, уметь писать, считать и производить простейшие измерения; уметь петь. Ребенок будет усваивать этику, изложенную в виде

подкрепленных примерами правил, которые он должен научиться применять; должен узнавать важнейшие исторические факты и элементарные сведения о государственной и экономической жизни. Дети здесь знакомятся с различными ремеслами.

После школы родного языка, обязательной для всех детей, Коменский определил латинскую школу, которая должна быть в каждом городе. Здесь обучение следует начать также с родного языка, затем еще какие-либо иностранные языки, физика, география, естествознание, математика. Традиционные «семь свободных искусств», мораль составляют программу латинской школы. Каждый из шести классов имеет свое название: грамматический, физический, математический, этический, диалектический и риторический.

В школе на протяжении веков с каждым учеником учитель занимался индивидуально, учащиеся приходили учиться в разное время года и оставались в школе столько времени, сколько хотели, Коменский нашел иную форму организации обучения. Это классно-урочная система, которая предполагает:

- неизменный состав учащихся одного возраста;
- проведение занятий в точно определенное время по расписанию;
- одновременную работу учителя со всем классом по одному предмету.

Занятия необходимо проводить ежедневно по 4–6 часов, после каждого часа перерыв. Начинать обучение нужно в детстве: «образование человека нужно начинать в весну, т.е. в детстве, ибо детство изображает собой весну, юность – лето...» и т.д. Для организации обучения Коменский предложил новое решение. Он рекомендует заниматься только в школе. «На дом ничего не следует задавать, кроме того, что имеет отношение к развлечениям». Так как школа называется учебной мастерской, именно здесь и следует добиваться успехов в науке.

В «Великой дидактике» определены четыре основных общих требования к обучению: успешность обучения достигается при условии, если учить вещам раньше слов; начинать учить от простейших начал, доходя до сложных; учить по книгам, предназначенным для данного возраста. Легкость обучения достигается, если обучение начнется в раннем возрасте; учитель в преподавании следует от более легкого к более трудному, от более общего к более частному; ученики не перегружаются знаниями, продвигаясь вперед не спеша; изучаемое в школе увязывается с жизнью. Основательность обучения предполагает, что ученики станут заниматься действительно полезными вещами; последующее будет основываться на предыдущем; все материалы изучения должны быть взаимосвязаны, и все изученное будет закрепляться постепенными упражнениями. Быстрота обучения возможна тогда, когда все преподается основательно, кратко и ясно; все происходит в неразрывной последовательности, когда сегодняшнее закрепляет вчерашнее, а занятия в классе

ведет со всеми один учитель. Одним из важнейших звеньев дидактики Я.А.Коменского являются дидактические принципы, положения на которые опирается обучение. (Это следующие принципы: наглядность; последовательность и систематичность; прочность усвоения учебного материала; самостоятельность и активность).

Наглядность предполагает усвоение учащимися знаний путем наблюдений за предметами и явлениями, т.е. благодаря чувственному восприятию. Сформирован принцип наглядности так: «...пусть будет для учащихся золотым правилом: все, что только можно, предоставлять для восприятия чувствам, а именно: видимое – для восприятия зрением, слышимое – слухом, запахи – обонянием, подлежащее вкусу – вкусом, доступное осязанию – путем осязания». Ведь никого нельзя заставить поверить чужому мнению, если оно противоречит собственным ощущениям. Только личное наблюдение и чувственное доказательство могут стать основой истинного знания, а не словесное, вербальное обучение.

Для наглядности рекомендуется использовать прежде всего реальные предметы, организовав над ними наблюдение. Когда же это невозможно, нужно предложить учащимся или модель, копию предмета, или картинку, рисунок с его изображением. Исключительно важно наблюдать за вещами, явлениями в их естественной обстановке, что можно сделать во время экскурсии, «чтобы осмотреть деревья, травы, поля, луга, виноградники и работы, которые там производятся». Можно также ознакомить учащихся с разными стилями построек, показать, как работают мастера. Полезны путешествия в места, где живут другие народы, чтобы узнать об их обычаях и истории. Для организации наблюдений над реальными предметами учителю нужно позаботиться о соблюдении ряда правил: поставить предмет так, чтобы его было видно всем, осмотреть его вначале в целом, а потом обратиться к его частям и т.п. Итак, золотое правило дидактики – наглядность.

Последовательность и систематичность. «Ум в познании вещей идет постепенно», поэтому «обучение должно вестись последовательно». Это значит, что все последующее в обучении необходимо основывать на предыдущем, соединяя эти части раскрытием причины связей. Все, что запланировано, должно выполняться в свой срок, ведь «чтобы быстро попасть туда, куда хотят прийти, не столько необходимо бежать, сколько не отставать». Занятия должны быть заранее продуманы и спланированы на долгий срок.

Учебный материал необходимо подавать в строгой системе, а не прерывисто и эпизодически. Пример такой подачи материала для обучения дан Коменским в его учебниках.

Прочность усвоения учебного материала. Этот принцип не является новым в педагогике, еще Конфуций и древние греки считали необходимым добиваться прочности изучаемого в школе, для чего нужны

постоянные упражнения и повторения. Но в средние века оно сводилось к зубрежке и формализму, а упражнения имели механический характер, напоминая дрессировку. Таким образом, добываясь прочности знаний, учителю прежде всего нужно обеспечить возможность чувственного восприятия.

Следующим условием, обеспечивающим прочность усвоения, являются упражнения в практической деятельности: «Тому, что следует выполнить, нужно учиться на деле». В то же время «правила должны поддерживать и закреплять практику». «Пусть в школах, – рекомендует Коменский, – учатся писать, упражняясь в письме, говорить – упражняясь в речи, петь – упражняясь в пении, чтобы школы были не чем иным, как мастерскими, в которых кипит работа». Для проверок того, насколько прочно усвоены знания, учителю следует проводить в четверти и в конце учебного года публичные испытания, на которых бы в соревнованиях определялись наиболее способные ученики.

Самостоятельность и активность. В обучении юношество не значит вбивать в головы учеников знания, но раскрывать способности понимать вещи. Школа же стремится к тому, чтобы научить ученика «смотреть чужими глазами», «думать чужим умом». Так, физику преподают, не демонстрируя эксперименты и выводя на их основании законы науки, а читая тексты, которые потом ученики зазубривают. А по Коменскому нужно, чтобы «каждый ученик все изучал сам, собственными чувствами», обдумывал самостоятельно и применял знания на практике. Все, что изучается, должно приниматься учеником, как полезное для него.

Самостоятельность ученика развивается тогда, когда он проникается серьезной любовью к предмету, а возбудить эту любовь предстоит учителю. Так как «семена знания» присущи всем людям от рождения, остается только побудить ученика к самостоятельности и руководить им.

По мнению Коменского учитель – это самая превосходная должность под солнцем. Он является душой и сердцем воспитания. От него зависит будущее мира. От воспитания детей зависит «исправление человеческих дел на земле», развитие всего общества. «Следующий век будет именно таким, какими будут воспитанные для него будущие граждане». Должность учителя ответственна и высока, от учителей зависит благополучие каждого ребенка и всего человечества.

Какие качества присущи учителю, выполняющему возложенную на него благороднейшую задачу? Прежде всего – любовь к своему делу, которая побуждает наставника юношества искать то, чему нужно обучать всех, постоянно трудиться и думать о том, как учить учеников, чтобы наука усваивалась ими «без воплей, без насилия, без отвращения». Собственная образованность, широта знаний и опыта учителя достигаются величайшим трудом, которым педагог занят всю жизнь. Чтобы учитель мог достойно выполнить почетные обязанности, ему следует располо-

жить к себе учеников отеческим и сердечным отношением к ним, приветливостью и лаской, отличным знанием своей науки. Он «должен быть не только руководителем своих питомцев, но также другом их». В таком случае учитель будет не только обучать детей, но и воспитывать их. Такой учитель составляет гордость школы и ее учеников, ценится родителями и сможет достойно исполнять свою должность, выше которой нет другой под солнцем.

Мудрая и гуманная педагогика Коменского не сразу нашла свое воплощение. Некоторые его сочинения получили признание и широко распространились еще при жизни педагога, что сделало его имя известным.

Исходя из вышесказанного, можно отметить, что педагогическая деятельность и дидактические взгляды Ян Амоса Коменского – как основоположника современной педагогики, явились прочным фундаментом для развития педагогической мысли и школы во всем мире. Идеи Коменского, как любое открытие в истории человечества, «обречены на распространение» и уже века стимулирует развитие гуманистической педагогической мысли. Его учебники, переведенные на многие языки, получили широкое распространение во многих странах, и послужили образцом для разработки учебников другими прогрессивными педагогами. Он был новатором в области дидактики, большинство выдвинутых им идей, принципов и правил организации учебного процесса и работы с обучающимися применяются в школах различных стран и в настоящее время, используя то лучшее, что было завещано великим педагогом и философом 17 века.

Разнообразные труды этого выдающегося чешского педагога до сих пор не утратили своего значения. Можно с уверенностью сказать, что Ян Амос Коменский, его взгляды, работы - это не только история, а в значительной степени и современность прогрессивного человечества, его труды внесли огромный вклад в развитие педагогической науки и всей дидактики в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.Ф. «История педагогики», М.: Просвещение, 1974, 447с.
2. Коменский Я.А., Великая дидактика, Избр. пед. соч. М.: Учпедгиз, 1989, 309с.
3. Коменский Я.А., Мир чувственных вещей в картинах, М.: 1954, 350с.
4. Коменский Я.А., Избранные педагогические сочинения в 2-х томах, Т.1, М.: Педагогика, 1982, 656с.
5. Джурицкий А.Н., История педагогики и образования, Изд. Владос, 2006, 400с.
6. Лордкипанидзе Д.О., Я.А.Коменский: [к 365-летию со дня рождения]. Наука и жизнь, 1957, №4, 58с.

MÜASİR PEDAQOGİKANIN BANİSİ – YAN AMOS KOMENSKİNİN PEDAQQJİ FƏALİYYƏTİ VƏ DİDAKTİK BAXIŞLARI

S.R.HACIYEVA

XÜLASƏ

Məqalədə, dahi çex pedaqoqu Yan Amos Komenskinin həyat yolu və pedaqoji nəzəriyyəsinin, didaktikanın inkişafında verdiyi töhfələri təsvir olunur. Eyni zamanda, onun təhsilə və ümumi təhsil prosesinə baxışları əks olunur. Məqalədə, pedaqogikanın əsas kateqoriyaları və onun "Böyük didaktika" əsərinin məzmunu geniş açıqlanır. Uşaqların yaş mərhələlərinə əsasən məktəb sistemini göstərir. Təhsilin hər mərhələsində təlimin məzmunu əks olunur. Təlimin əsas prinsipləri qeyd edilir və sinif-dərs sistemi məntiqli şəkildə izah olunur. Müəllimin iş qabiliyyəti və tərbiyə prosesinin xüsusiyyətləri göstərilir.

Açar sözlər: Yan Amos Komenski, didaktika, öyrənmə prinsipləri, sinif-dərs sistemi, pansofiya bilikləri.

PEDAGOGICAL ACTIVITY AND DIDACTIC VIEWS OF JAN AMOS KOMENSKY - FOUNDER OF MODERN PEDAGOGICS

S.R.HAJIYEVA

SUMMARY

The article describes the life of an outstanding czech teacher Jan Amos Comenius, his contribution to the development of pedagogical theory and didactics. His pedagogical views on the educational process are reflected. The paper discloses main categories of pedagogy and the content of his "Great Didactics". The system of schools is shown in accordance with the age of students. The content of education at each level of education is reflected. The main principles of teaching are singled out and the class-lesson system is grounded. The features of the educational process and the teacher's role are shown.

Key words: Jan Amos Comenius, didactics, principles of teaching, class-lesson system, pansophic knowledge.

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

İsmayılov X.C.
Azərbaycanda mülkiyyət və öhdəlik hüquq münasibətlərinin
təşəkkülü tarixindən 5

Rzayev Ə.H.
Dövlətçilik sistemində dövlət idarəetmənin yeri və rolu 21

Talıbov A.S.
Bəzi postsovet ölkələrində çoxmənzillibinə mülkiyyətçilərinin
ümumi əmlakı və onun idarə olunması üsulları 27

Əliyeva Ə.Ə.
Maliyyə hüququnun predmetinə yeni baxış: inkişaf perspektivləri 37

Nəbiyev B.E.
Geosiyasi reallıqların dəyişməsi fonunda milli maraqların təmin edilməsinə
dair məsələlər 43

Məmmədov M.Q.
ATƏT-in yaranması və strukturunun formalaşması 53

İQTİSADİYYAT

Məmmədov M.A., Ramazanlı N.Ə.
Rəqabət şəraitinin formalaşmasına metodoloji yanaşmalar 59

Aslanov H.H., Abdullayeva N.A.
Xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin
metodoloji məsələləri 67

Yadulla M.Y., Həmidova N.N.
İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı ödənilməli olan ödənişlərlə bağlı
məsuliyyət yaradan hallar və onların araşdırılmasının səciyyəvi
xüsusiyyətləri 76

FƏLSƏFƏ

Hacıyev Z.C.
Elmi fakt ilə nəzəriyyənin qarşılıqlı münasibəti 87

PEDAQOGİKA

Hacıyeva S.R.
Müasir pedaqogikanın banisi – Yan Amos Komenskinin
pedaqoji fəaliyyəti və didaktik baxışları 95

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Исмаилов Х.Дж.
Из истории становления имущественных
и обязательственных правоотношений в Азербайджане 5

Рзаев А.Г.
Место и роль государственного управления
в системе государственности..... 21

Талыбов А.С.
Общее имущество собственников многоквартирного дома
и способы его управления 27

Алиева А.А.
Новые подходы к предмету финансового права: перспективы развития..... 37

Набиев Б.Э.
Задачи об удовлетворении национальных интересов
на фоне изменений геополитических реалий..... 43

Мамедов М.Г.
Формирование и структура формирования ОБСЕ..... 53

ЭКОНОМИКА

Мамедов М.А., Рамазанлы Н.А.
Методологические подходы к формированию конкурентной ситуации..... 59

Асланов Г.Г., Абдуллаева Н.А.
Методологические вопросы оценки
экономической эффективности внешней торговли 67

Ядулла М.Я., Гамидова Н.Н.
Ответственность при оплате платежей экспорто-импортных операциях
и их специфические особенности 76

ФИЛОСОФИЯ

Гаджиев З.Дж.
Взаимоотношение научного факта и теории..... 87

ПЕДАГОГИКА

Гаджиева С.Р.
Педагогическая деятельность и дидактические взгляды
Ян Амоса Коменского – основоположника современной педагогики 95

CONTENTS

LAW

Ismayilov Kh.J.
From the history of formation of proprietary
and obligation legal relations in Azerbaijan 5

Rzayev A.H.
The role and place of state administration
in the statehood system 21

Talibov A.S.
The common property of owners in multi apartment
building and ways of its management 27

Aliyeva A.A.
Modern glance to the subject of the financial law:
developing prospects..... 37

Nabiyev B.E.
Tasks for the satisfaction of national interests
on the background of change of geopolitical realities 43

Mammadov M.G.
The formation and structure of the formation of the OSCE..... 53

ECONOMICS

Mammadov M.A., Ramazanli N.A.
Methodological approaches to the formation of competitive situation 59

Aslanov H.H., Abdullayeva N.A.
Methodological issues of assessing the economic efficiency
of foreign trade..... 67

Yadulla M.Y., Hamidova N.N.
Responsibility for payments to be paid at export-import
operations and specific features of their investigation..... 76

PHILOSOPHY

Hajiyev Z.J.
Relationship between fact and theory 87

Hajiyeva S.R.
Pedagogical activity and didactic views of
Jan Amos Komensky - founder of modern pedagogics 95

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördüncü çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 25.07.2017. Çapa imzalanmışdır: 18.10.2017
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 7,0 ç.v. Sifariş 151. Sayı 120. Qiyməti 2,00 AZN

«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az